Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

Cult Islam Archit Urban, 2025; 10 (1): 197-223

CULTURE OF ISLAMIC ARCHITECTURE AND URBANISM

DOI: http://dx.doi.org/10.61186/ciauj.10.1.602

Original Paper Open Access

Exploring the Enduring Values of the Historic Bazaar of Isfahan within the Framework of its Traditional Management Mechanisms, Based on Historical Documents

Shoeleh Vahdatpour [1], Asghar Mohammad Moradi [2], Fatemeh MehdizadehSaradj [3,*]

1. Ph.D. Candidate, Department of Restoration, School of Architecture and Environmental Design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran
2. Professor, Department of Restoration, School of Architecture and Environmental Design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran
3. Professor, Department of Restoration, School of Architecture and Environmental Design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran

Received: 2024/12/30 Accepted: 2025/05/5

Abstract

Throughout history, the Bazaar of Isfahan has maintained its vitality and continuity through the implementation of distinctive traditional management mechanisms. In recent times, however, with the advent of global shifts in lifestyles and the emergence of modern administrative systems often introduced without adequate consideration of its rich historical background the bazaar has become into a complex issue within the context of urban management and the heritage fabric of Isfahan. Consequently, safeguarding and reinforcing its status in the face of urban development processes necessitates a meaningful linkage to the sustainable strategies embedded in its traditional governance over time. This study aims to investigate these mechanisms using a historical-interpretive approach, grounded in the collection of information from historical documents, visual and descriptive sources, as well as field observations. The findings indicate that traditional governance in the historic bazaar of Isfahan extended beyond physical dimensions (tangible heritage), encompassing a wide array of intangible values such as the bazaar's relationship with ruling authorities and religious institutions, the presence and engagement of merchants across multiple levels, the complexity and diversity of commercial activities, and the multiplicity of stakeholders. These dimensions called for a comprehensive management model to ensure the continuity of the bazaar's functions and its sustainability within the urban fabric. These mechanisms can be categorized into six key domains:(a) the social system and the bazaar's role in interaction with the urban structure;(b) property ownership and taxation systems;(c) the bazaar as a space for production and craftsmanship;(d) spatial organization and allocation of activities;(e) security provisioning within the bazaar;(f) guild organizations and their internal and external networks.Understanding these values contributes to the integration of traditional management principles with contemporary approaches to global heritage governance, particularly in relation to the fundamental aspects of intangible cultural heritage namely self-identity, resilience, cultural identity, authenticity preservation, and alignment with human rights. Such insights are vital for advancing sustainable conservation strategies in historic urban contexts.

Keywords:

Historic Bazaar of Isfahan, Traditional Management Mechanisms, Intangible Cultural Heritage, Physical Elements of the Bazaar, Sustainable Conservation

* Corresponding Author: mehdizadeh@iust.ac.ir

©2025 by the Authours.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]

Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

Introduction

Bazaars in Islamic and Iranian urbanism are more than commercial spaces; they are foundational urban institutions where economic transactions are embedded in social, spiritual, and civic life. The Isfahan bazaar exemplifies this phenomenon, evolving alongside the city itself and reflecting successive waves of religious transformation, political centralization, and architectural expansion. In the contemporary context, however, this organic complexity has been increasingly marginalized due to top-down modernization approaches and a lack of integration with its historically adaptive management patterns.

Methodology

This research adopts a qualitative, descriptive-historical methodology. Primary data sources include religious texts (Zoroastrian and Islamic), historical treatises, travelogues, waqf (endowment) deeds, legal documents, maps, photographs, and oral history interviews with elderly residents and stakeholders of the bazaar. Through comparative analysis and logical categorization, these sources were synthesized to identify the structural and functional patterns of traditional management. The research emphasizes not only the chronological evolution but also the spatial-material consequences of these mechanisms within the historic urban fabric.

Results

The results of the research indicate the existence of an intertwined system of internal and external management mechanisms within the historical bazaar area of Isfahan. These mechanisms are categorized into six main domains as follows:

(a). Social-Spatial Integration: The bazaar's location transitioned from a peripheral, caste-limited space in Sassanian times to a civic axis linking key urban nodes—mosques, squares, and palatial structures—by the Safavid period. It became a space of interaction across religious, ethnic, and class boundaries, acting as a social condenser that unified urban life. Events such as Nowruz celebrations, political ceremonies, and religious commemorations occurred within its spaces, further embedding it in the city's public consciousness.

(b). Guild Systems and Professional Organization: The bazaar functioned through a highly structured guild system, including both elected and appointed officials. Each guild regulated professional conduct, training, taxation, and dispute resolution. These organizations created a self-regulating ecosystem of trust and accountability, reinforced by moral and religious frameworks rooted in Islamic jurisprudence.

(c). Ownership, Taxation, and Waqf Networks: Ownership patterns included state, private, and waqf properties. The income generated often supported schools, mosques, and charitable institutions, creating an interdependent system of urban finance. Tax structures differentiated between registered tradespeople and itinerant vendors, balancing revenue collection with inclusivity.

(d). Production and Trade Specialization: Isfahan's bazaar was not merely a site of exchange but a hub of specialized production. Textile manufacturing, metallurgy, and artisanal crafts were concentrated in specific rows and courtyards, which facilitated quality control and knowledge transfer. These practices generated local employment, nurtured regional trade, and supported national and transnational commercial networks.

(e). Spatial Organization and Functional Zoning: The bazaar's physical layout reflected a sophisticated zoning strategy. Professions were spatially segregated based on noise, smell, religious acceptance, and commercial compatibility. The central section (Qaysariyya) hosted luxury goods and imperial minting, while more disruptive or marginal trades were positioned on the fringes. Temporary trade activities, such as fairs and street vending, were also spatially and temporally regulated through state-sanctioned policies.

(f). Security and Cultural Norms: Over time, security in the Isfahan bazaar has been comprehensively addressed in three areas: physical security, transaction security, and cultural security. This ethical-legal structure, on the one hand, has contributed to the enhancement of social behaviors in cultural, religious, commercial, and health-related areas, increased public trust, and efforts to preserve and sustain traditions. On the other hand, through the display of customs, local lifestyles, artistic and technical skills, and improved social interactions, the bazaar has succeeded in attracting both domestic and international tourists, thus enhancing its performance at various levels (local, regional, national, and transnational).

The historic management systems of the Isfahan bazaar, as intangible values, have preserved its continuity as a self-regulating socio-economic institution by organizing its functions and operations. Simultaneously, its physical structure has evolved over time through interaction with the environment, societal needs, and management principles (Fig. 1).

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

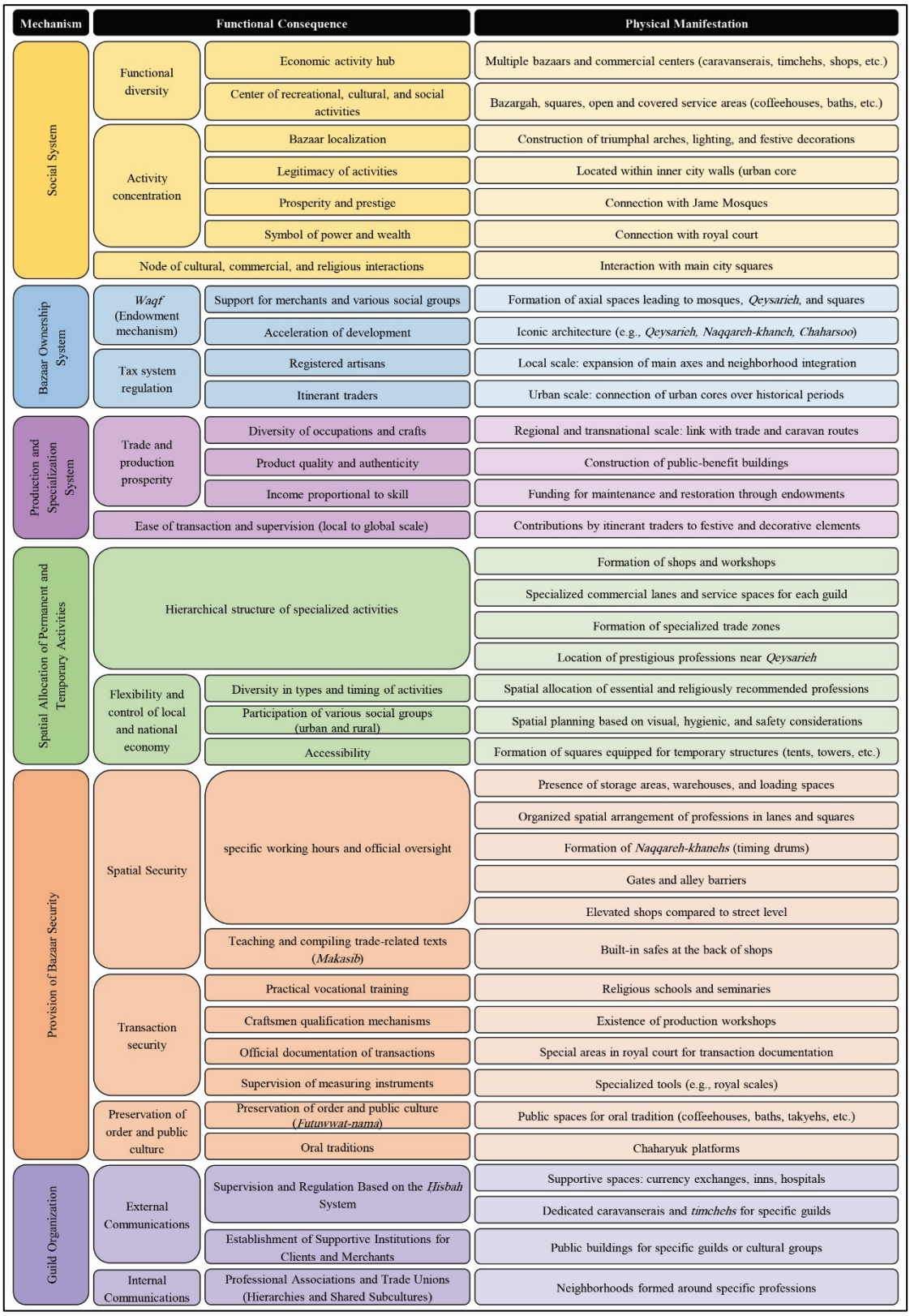

Fig. 1. Intangible Sustainable Values of the Historic Bazaar of Isfahan within Its Management System Framework

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

Discussion

These findings underscore the bazaar's historical role as a dynamic, self-sustaining institution that harmonized commerce with governance, spirituality, and civic identity. Traditional management systems balanced formal (state-appointed) and informal (community-led) structures, allowing the bazaar to navigate centuries of socio-political upheaval while preserving its essence. Moreover, these systems exemplify the principles promoted by contemporary international charters on intangible cultural heritage. The bazaar aligns with the five key principles of such frameworks (Fig. 2):

(a). Self-Recognition: The bazaar community actively engaged in and recognized its traditions and responsibilities.

(b). The Constant Recreation of ICH: Adaptive governance allowed the system to evolve with economic and social transformations.

(c). Cultural Identity: The space cultivated a shared sense of belonging, religious devotion, and commercial pride.

(d). Authenticity: Guild-based training and meritocratic systems maintained the integrity of both practice and product.

(e). The Alignment with Human Rights Standards: The bazaar fostered social mobility, religious pluralism, and economic inclusion.

The aforementioned factors have been deeply interconnected and interacted with one another, and by creating an authentic and meaningful structure (in accordance with the types of resources and the needs of its cultural and natural context), they have facilitated the effectiveness of the bazaar management mechanisms in the city of Isfahan.

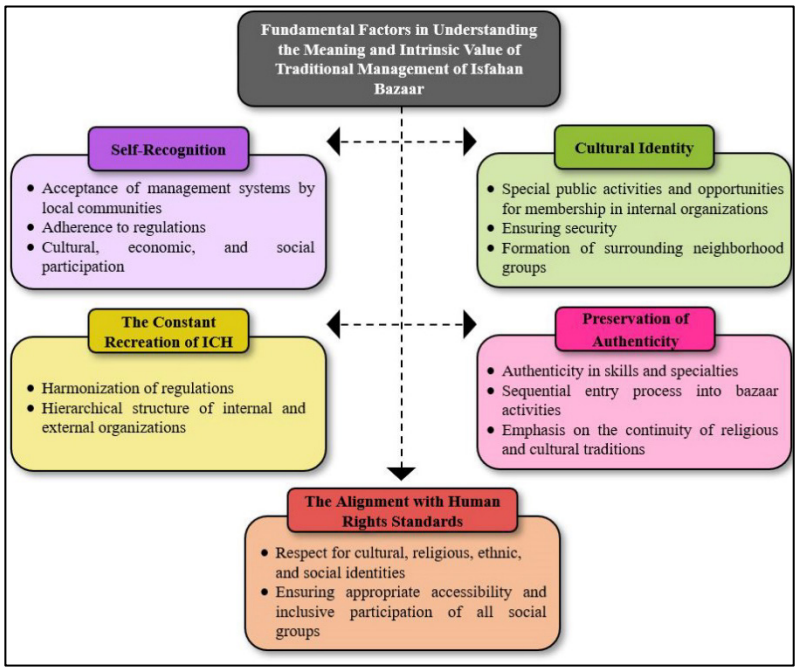

Fig. 2. Key factors in understanding the meaning and intrinsic value of traditional management in the historic Isfahan bazaa Discussion

Conclusion

The historical bazaar of Isfahan stands as a paradigm of sustainable urban heritage, where traditional management mechanisms ensured resilience, adaptability, and cultural continuity. From spatial logic and social integration to professional regulation and moral economy, the bazaar exemplified a holistic system of urban governance rooted in community consensus, religious ethics, and economic pragmatism.

In the modern era, neglecting these indigenous systems has contributed to physical deterioration, functional alienation, and cultural disconnection. Thus, re-engaging with these traditional values is not a nostalgic endeavor but a strategic imperative. The six domains identified—social integration, guild organization, property systems, production specialization, spatial logic, and security—offer a replicable framework for reimagining urban heritage conservation.

This study contributes to the broader discourse on sustainable heritage management by demonstrating how historical practices, when contextualized and adapted thoughtfully, can inform future policies and planning. It calls for interdisciplinary collaboration between urban planners, conservationists, historians, and local communities to ensure that such complex urban heritage landscapes remain active, meaningful, and resilient.

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی ، ۱۴۰۴؛ ۱۰(۱): ۲۲۳-۱۹۷

فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی

DOI: http://dx.doi.org/10.61186/ciauj.10.1.602

مقاله پژوهشی | دسترسی آزاد

واکاوی ارزش‌های پایدار بازار تاریخی شهر اصفهان در گسترهٔ سازوکارهای مدیریتی سنتی آن، با تکیه‌بر اسناد تاریخی

شعله وحدت پور[۱] ، اصغر محمد مرادی[۲] ، فاطمه مهدی زاده سراج[۳*]

۱. پژوهشگر دکتری رشته مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، گروه مرمت، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت، تهران، ایران

۲. استاد، گروه مرمت، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت، تهران، ایران

۳. استاد، گروه مرمت، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت، تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵

چکیده

در طول تاریخ، بازار شهر اصفهان با بهره‌گیری از سازوکارهای مدیریتی ویژه‌ای توانسته بود، پویایی و تداوم خود را حفظ نماید. امروزه، با وقوع تغییرات کلان در شیوهٔ زندگی و به‌تبع آن، ظهور نظام‌های مدیریتی نوین، بدون توجه کافی به پیشینهٔ غنی آن، این بازار به مسئله‌ای پیچیده، در زمینهٔ مدیریت شهری و میراثی بافت تاریخی اصفهان بدل شده و آسیب‌های جبران‌ناپذیری را تجربه کرده است؛ بنابراین، حفاظت و تثبیت جایگاه آن، در رویارویی با فرآیندهای توسعهٔ شهری، پیوندی معنادار با راهبردهای پایدار مدیریت سنتی این بازار درگذر زمان دارد. بر همین اساس، در پژوهش حاضر تلاش شده است تا این موضوع با بهره پذیری از روش تفسیری – تاریخی، مبتنی بر جمع‌آوری اطلاعات بر پایهٔ اسناد و مدارک توصیفی و تصویری و مطالعات میدانی مورد واکاوی قرار گیرد. بررسی‌ها نشان می‌دهند که سازوکارهای مدیریت سنتی بازار تاریخی اصفهان تنها به ابعاد کالبدی (ارزش‌های ملموس) آن محدود نبوده‌اند و وجود مناسبات بازار با حکومت‌ها و نهادهای مذهبی، حضور و فعالیت تجار و بازاریان در سطوح مختلف و پیچیدگی کسب‌وکار، تنوع فعالیت‌ها، تعدد ذی‌نفعان و دیگر ارزش‌های ناملموس مستتر در آن، مدیریت جامعی را برای تضمین بقای عملکردی بازار و پایداری آن، در بطن زندگی شهری ضروری ساخته بود. این سازوکارها بر شش گسترهٔ ذیل بخش‌پذیر هستند: الف. نظام اجتماعی و جایگاه بازار اصفهان در تعامل با ساختار شهری، ب. نظام مالکیت و مالیاتی بازار، پ. بازار عرصهٔ تولید و تخصص، ت. مکان‌یابی فعالیت‌ها، ث. تأمین امنیت بازار و ج. تشکیلات اصناف و ارتباطات بیرونی و درونی آن‌ها. شناخت این ارزش‌ها در راستای تعامل با اصول نوین مدیریت میراث جهانی، به‌ویژه در گسترهٔ شناخت عوامل بنیادین درک معنا و ارزش ذاتی میراث فرهنگی ناملموس (در پنج گسترهٔ: خودشناسی، خود ترمیم‌نمایی، هویت فرهنگی، حفظ اصالت و انطباق با موازین حقوق بشر) و شیوه‌های مدیریت سنتی بافت‌های تاریخی، یاری‌رسان خواهد بود.

واژگان کلیدی

بازار تاریخی اصفهان، سازوکارهای مدیریت سنتی، میراث فرهنگی ناملموس، عناصر کالبدی بازار، حفاظت پایدار

*مسئول مکاتبات: mehdizadeh@iust.ac.ir

©2025 by the Authours.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

۱. مقدمه

بازار، در اصطلاح، به مکانی ویژه برای دادوستد و خریدوفروش کالاها یا محل اجتماع فروشندگان و خریداران اطلاق می‌شود (طبسی و خادم‌زاده، ۱۳۹۹: ۱۵۹). در این میان، مفهوم بازار در بسیاری از کشورهای اسلامی، به‌ویژه ایران، فراتر از کارکرد اقتصادی صرف بوده و به‌عنوان نمودی از «تولید اجتماعی فضا» موردتوجه قرارگرفته است. به‌عبارت‌دیگر، بازار نه‌تنها یک بستر اقتصادی، بلکه مجموعه‌ای از عوامل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و را دربر می‌گیرد (قاری پور، ۱۳۹۶: ۴۰؛ Nejad Ebrahimi et al, 2013: 63). این بازارها، در طول ادوار تاریخی، با بهره‌گیری از نظام‌های مدیریتی منحصربه‌فرد، سازوکارهای عملکردی خود را در مقیاس‌های محلی، شهری، منطقه‌ای، ملّی و فرا ملّی تنظیم نموده‌اند و ساختار کالبدی – فضایی آن‌ها، در تعامل با طیف متنوع فعالیت‌ها و نیازهای جامعهٔ هر دورهٔ تاریخی و همچنین، ویژگی‌های محیطی، اقلیمی و جغرافیایی شهرهای مختلف، به‌تدریج تکامل‌یافته‌اند و به‌عنوان یکی از عناصر اصلی در استخوان‌بندی شهرهای تاریخی به ایفای نقش پرداخته‌اند (وحدت پور و دیگران،۱۴۰۲: ۲۱).

بازار تاریخی اصفهان نیز، از این قاعده مستثنی نبوده است و نظام شکل‌گیری، توسعه و تداوم آن در گستره‌های کالبدی، عملکردی و مدیریتی آن، بر اساس اسناد تاریخی (از اواخر دورهٔ ساسانی تا پایان دورهٔ پهلوی) قابل واکاوی است. هرچند، این بازار در زمان حاضر، در رویارویی میان سنت و تغییرات کلان در شیوه‌های نوین زندگی با چالش‌های پرشماری مواجه شده است و شکل‌گیری نظام‌های مدیریتی نوین، بدون توجه کافی به پیشینهٔ غنی و سازوکارهای مدیریتی پایدار آن درگذر زمان (مدیریت درون‌سازمانی و برون‌سازمانی)، این مجموعه را به مقوله‌ای پیچیده در سیستم مدیریت شهری و میراثی بافت تاریخی اصفهان تبدیل کرده و زمینهٔ بروز آسیب‌های جبران‌ناپذیری را به منابع و ارزش‌های آن، فراهم ساخته است.

این در حالی است که بر اساس دستورالعمل‌های جهانی، مسئولیت حفاظت از میراث فرهنگی و مدیریت آن در گام نخست، بر عهدهٔ جامعهٔ فرهنگی تولیدکنندهٔ آن است و سپس در گام‌های آتی، مشارکت مراقبان میراث فرهنگی و پایبندی به منشورها و کنوانسیون‌های بین‌المللی در راستای حفاظت از آن را طلب می‌نماید تا با ایجاد توازن، میان نیازهای جوامع محلی با سایر جوامع، از تضعیف ارزش‌های فرهنگی بنیادین آن جلوگیری شود (UNESCO, WHC.23/01, 2023: 12). این نظام مدیریتی در پیوندی معنادار با سبک زندگی جامعه و توانایی و نبوغ آن‌ها در سازگاری با محیط قرار دارد و ضمن ایفای نقشی محوری در توسعهٔ پایدار و بهبود کیفیت زندگی بافت شهری، آن را از بروز چالش‌های متعدد همانندِ جذب مدل‌های فرهنگی کلیشه‌ای، تضاد میان منافع حفاظتی میراث فرهنگی ناملموس و اسناد حقوقی و تجاری بین‌المللی، افول توسعهٔ میراث فرهنگی به دلیل قوانین و مداخلات سطحی و درگیری‌های داخلی و خارجی مصون نگه می‌دارد (آیشم، ۱۴۰۰: ۲۱۶ ؛ Lenzerini, 2011: 114-119).

بازار تاریخی شهر اصفهان نیز درروند توسعه‌های امروزین خود، نیازمند نظام مدیریتی یکپارچه و پویا است که ضمن حفظ اصالت، ارزش‌ها و هویت ذاتی آن و تبیین سازوکارهای مدیریتی وابسته، به ترمیم عملکرد و تثبیت ساختار تاریخی آن یاری رساند و با تضمین پایداری کیفیت زندگی در بافت تاریخی، زمینهٔ انتقال ارزش‌های غنی آن را به نسل‌های آینده، فراهم سازد. بر همین اساس، پژوهش حاضر در تلاش است تا از طریق بررسی اسناد تاریخی در پاسخ به پرسش‌های ذیل، بخشی از ویژگی‌ها و ارزش‌های پایدار بازار تاریخی شهر اصفهان را در گسترهٔ نظام مدیریتی کهن آن درگذر تاریخ، مورد واکاوی قرار دهد.

۱. درگذر زمان سازوکارهای پایدار مدیریتی بازار تاریخی شهر اصفهان، در گسترهٔ روابط برون‌سازمانی و ساختار شهری کدام بوده‌اند؟

۲. مفاهیم و ارزش‌های پایدار بازار تاریخی شهر اصفهان در چهارچوب سازوکارهای مدیریتی درون‌سازمانی آن کدام‌اند؟

۲. مبانی نظری

میراث فرهنگی هر جامعه، بازتابی از تمدن و فرهنگ اصیل آن است و حفاظت از آن، مسئولیتی همگانی محسوب می‌شود (Montenegro, 2016: 14). ارزش‌های میراث فرهنگی را می‌توان در دو گروه اصلی، یعنی میراث ملموس (مادی) و میراث ناملموس (معنوی)، دسته‌بندی کرد. میراث فرهنگی ملموس، شامل آن گروه از دارایی‌های فرهنگی است که ماهیت فیزیکی دارند، فضایی مشخص را اشغال کرده‌اند و به‌صورت عینی قابل‌مشاهده هستند (میرتقیان رودسری و دیگران، ۱۴۰۱: ۲۳). در مقابل، میراث فرهنگی ناملموس به مجموعه‌ای از رسوم، نمایش‌ها، اصطلاحات، دانش‌ها، مهارت‌ها، ابزارها، اشیا، مصنوعات و فضاهای فرهنگی مرتبط اطلاق می‌شود که اجتماعات، گروه‌ها (خانوادگی، شغلی، ملی و منطقه‌ای) و در برخی موارد، افراد، آن را به‌عنوان بخشی از هویت خود می‌شناسند. این میراث به‌صورت پویایی از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌گردد و در تعامل با محیط، تاریخ و فرهنگ جامعه بازآفرینی می‌شود؛

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

درنتیجه، نقشی کلیدی در تقویت حس هویت، پیوستگی اجتماعی، تنوع فرهنگی و خلاقیت بشری ایفا می‌کند (Heritage, U. I. C., 2016: 4 & 5).

در این گذار، بازارهای تاریخی ایرانی به‌عنوان بخشی از میراث شهری، وارث مجموعه‌ای از سازوکارهای مدیریتی سنتی و پیچیده‌ای هستند که در دو بُعد ارزش‌های ملموس و ناملموس شکل‌گرفته‌اند و در تعامل مستمر با نیازهای فرهنگی، محیطی و اقتصادی جوامع، به تکامل و توسعهٔ مستمر دست‌یافته‌اند و بدین‌سان، نقشی محوری در توسعهٔ پایدار و بهبود کیفیت زندگی شهری ایفا نموده‌اند (آیشم و مولایی، ۱۴۰۲: ۱۶۶). در عصر حاضر، واکاوی نظام مدیریتی سنتی این بازارها می‌تواند به‌عنوان ابزاری مؤثر برای ایجاد هماهنگی و سازگاری میان اصول بنیادین بومی و روندهای نوین توسعه در سطوح مختلف مورداستفاده قرار گیرد (نژاد ابراهیمی و آیشم، ۱۴۰۰: ۴۶). این نگرش، در چهارچوب برنامه‌ریزی شهری یا منطقه‌ای و از طریق بهره‌گیری از مکانیسم‌های کنترلی (اعم از رسمی و غیررسمی)، زمینه‌ای را فراهم می‌آورد که از طریق آن، اصالت و پایداری بافت‌های تاریخی تضمین خواهد شد (Thomas & Middleton, 2003: 65 & 66).

از سوی دیگر، مسئلهٔ اصالت در میراث فرهنگی ملموس، معمولاً بر اساس میزان حفظ ویژگی‌های اولیه اثر سنجیده می‌شود. در برخی موارد نیز، ارزش فرهنگی یک دارایی ملموس نه‌تنها به حفظ عناصر اولیهٔ آن، بلکه به دگرگونی‌هایی که در طول تاریخ تجربه نموده، وابسته است. در مقابل، میراث فرهنگی ناملموس ماهیتی زنده و پویا دارد که به‌طور مستمر در واکنش به تحولات بستر خود، ترمیم و تکامل می‌یابد (Vadi, 2018: 6). به سبب آنکه، مکان‌ها ارزش‌های خود را مدیون عناصر ناملموس هستند، شناخت عوامل بنیادین در درک معنا و ارزش ذاتی میراث فرهنگی ناملموس، گامی اساسی در راستای حفاظت از آن محسوب می‌شود. این عوامل در پنج حوزهٔ اصلی ذیل بخش‌پذیر هستند (شکل ۱).

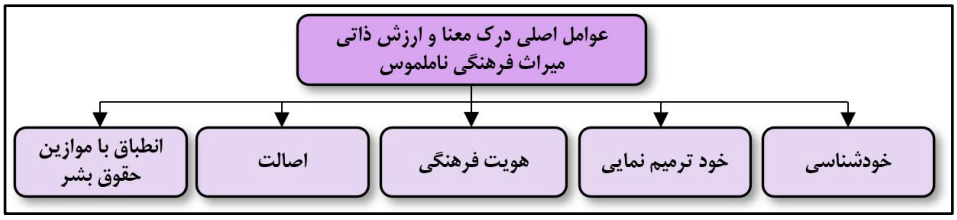

شکل ۱. عوامل اصلی، در درک معنا و ارزش ذاتی میراث فرهنگی ناملموس (Lenzerini, 2011).

Fig 1. Key factors in understanding the meaning and intrinsic value of intangible cultural heritage (Lenzerini, 2011).

الف. خودشناسی (Self-Recognition): اصل خودشناسی در میراث فرهنگی ناملموس به معنای شناسایی و درک ارزش‌های آن توسط جوامع، گروه‌ها و افراد مرتبط با آن است. ارزش‌های این میراث ریشه در دیدگاه‌های ذهنی خالقان و حاملان آن دارد و گاه در صورت ظهور فیزیکی برای ناظران خارجی، ممکن است، بی‌ارزش به نظر برسد. بنابراین، برای درک صحیح میراث فرهنگی ناملموس، تفاوت‌های بنیادین در فلسفهٔ حفاظت، ضرورت حفاظت از میراث ملموس و ناملموس و حمایت‌های بین‌المللی برای ارزیابی عینی ارزش آن باید در نظر گرفته شود (Lenzerini, 2011: 108).

ب. خود ترمیمی/ بازخلق پیوسته (The Constant Recreation of ICH): میراث فرهنگی ناملموس یک فرآیند زنده و پویا است که درگذر زمان، باید به‌طور مداوم خود را با تغییرات فرهنگی محیطی تطبیق دهد. برای حفظ این میراث، باید ویژگی‌هایی چون توانایی سازگاری با تکامل تاریخی و اجتماعی پدیدآورندگان، عدم حبس آن در قالب‌های ثابت و هم‌زمانی استراتژی‌های حفاظتی و توسعهٔ آن مدّ نظر قرار گیرد و هرگونه مداخله در امور آن، باید با نظر جوامع محلی و نیازهای آن‌ها هماهنگ باشد تا از خطرات ناشی از دخالت‌های خارجی جلوگیری شود (Vadi, 2018: 6).

پ. هویت فرهنگی (Cultural Identity): میراث فرهنگی ناملموس ارتباط جدایی‌ناپذیر بازندگی مردم دارد و احساس هویت، تعلق و تداوم را برای ایشان به ارمغان می‌آورد. حفظ احترام به تنوع فرهنگی و تأکید بر مشارکت جوامع در شناسایی، تعریف و مدیریت این میراث از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (Heritage, U. I. C., 2022: 10).

ت. شرط اصالت (Authenticity): در جهان امروز، برخی

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

کشورها به دلیل کمبود یا نبود میراث، به دنبال تقلید یا سرقت آن از دیگر کشورها هستند. درحالی‌که برخی کشورهای دیگر، به دلیل تنوع زیاد، با چالش «انباشت میراث» روبه‌رو هستند که در صورت عدم توجه به حفاظت، منجر به «رهاشدگی» خواهد شد. از سوی دیگر، حفاظت از اصالت میراث فرهنگی ناملموس، به‌ویژه در مقابل مداخلات دولت‌ها و تبدیل آن به جاذبهٔ گردشگری یا تطبیق آن با نیازهای غالب جامعه ضروری است. در غیر این صورت، خطر تبدیل آن به میراث جعلی وجود دارد (میرتقیان رودسری و دیگران، ۱۴۰۱: ۲۰؛ Lourenco-Gomes et al, 2019: 213).

ث. انطباق با موازین حقوق بشر (The Alignment with Human Rights Standards): حق بر هویت فرهنگی، یکی از جنبه‌های حقوق بشر است که به ارتباط فرد با عناصر فرهنگی و محیط اطرافش توجه دارد. این رابطه، به‌ویژه در راستای حمایت از اقلیت‌ها، اقوام و گروه‌های مذهبی در جهت حفظ و توسعهٔ فرهنگ و دسترسی به مشارکت در مدیریت میراث فرهنگی ناملموس مشاهده می‌شود. همچنین، دولت‌ها باید از مداخله در بهره‌مندی جوامع از میراث فرهنگی خود اجتناب کنند و خدمات مناسب فرهنگی برای جوامع خاص فراهم آورند. درنهایت، این روابط باید باکرامت انسانی و هنجارهای حقوق بشر هم‌خوانی داشته باشند (سعیدی، ۱۳۹۵: ۱۷۷؛ Lourenco-Gomes et al, 2019: 213).

این عوامل در تعامل مستقیم با یکدیگر قرار دارند و پایداری محیط فرهنگی و ارزش‌های مستتر در آن را فراهم می‌سازند.

۳. پیشینهٔ پژوهش

تاکنون پیشینهٔ تجارت در ایران و تجلی آن در ساختارهای برون‌شهری و درون‌شهری و نظام‌های مدیریتی حاکم بر آن موردتوجه بسیاری از پژوهشگران قرارگرفته است. بر مبنای این مطالعات، در طول قرن‌ها، مسئلهٔ تجارت و رونق و بالندگی آن در کشور، متکی بر سه رکن سرمایه، امنیت و ارتباطات بوده است (باستانی پاریزی، ۱۳۵۷: ۹۸) و در مسیر تداوم و تکامل خود از سازوکارهای مدیریتی جامعی در زمینهٔ کنترل شیوهٔ تولید، ساختار اصناف، نظام پولی، قوانین تجاری و تعلقات مذهبی (وقف) بهره پذیرفته و توانسته است، جایگاه خود را در گسترهٔ فعالیت‌های تجاری، به‌عنوان یکی از قطب‌های بازرگانی، در سطوح محلی، شهری، منطقه‌ای، ملّی و فرا ملّی تثبیت کند (Daryaee, 2010: 409). نمود کالبدی این امر در گسترهٔ ساختارهای درون‌شهری، به شکل بازارها و طیف عملکردهای وابسته به آن بروز یافته است (باستانی پاریزی، ۱۳۸۰: ۲۰۱).

ویژگی‌های مکانی و عملکردی این بازارها، در تعامل مستقیم با نظام‌های مختلف دینی، حکومتی و ساختار مالکیت، قرار داشته است. به‌گونه‌ای که در دوران پیش از اسلام، به‌ویژه در دورهٔ ساسانی، امر تجارت از یک‌سو، به دلایلی همچون امکان ردوبدل دروغ (بزرگ‌ترین گناه در آیین زرتشتی)، آلودن عناصر مقدس (آب، باد، خاک و آتش) در فرآیند صنعت و تولید، بروز فردگرایی و سودجویی، امری مکروه بوده است و به‌رغم نقش تجار و صنعتگران در رونق اقتصادی درون‌مرزی و برون‌مرزی، تمامی طبقات جامعه به‌غیراز آن‌ها، از آتشکده ویژهٔ خود برخوردار بودند[1]. همچنین نظام مالکیت، متکی بر سه رکن زمین، چهارپا و حیوان بوده است و درنتیجه، صنعتگران و پیشه‌وران در کنار کشاورزان، به سبب عدم تملک بر سه رکن یادشده، جزء پایین‌ترین طبقات اجتماعی به شمار می‌رفتند[2] (الهیاری و دیگران، ۱۳۹۳: ۵۶۲؛ تفضلی، ۱۳۵۴: ۴۹؛ معماریان، ۱۳۹۵: ۹۸). به‌تبع آن، بازارها از بخش میانی شهر (شارستان یا شار میانی) آغازشده و دامنه خود را در بخش بیرونی شهر (شار بیرونی یا رَبَض) که در پشت برج و باروی شهر قرار داشت، گسترش می‌دادند (حبیبی، ۱۳۷۵: ۳۳).

این در حالی است که با ورود مسلمانان به ایران و تغییر دین رسمی کشور از زرتشتی به اسلام، به پیروی از آموزه‌های دینی، تجارت به‌شرط پایبندی به معنویت و فضیلت، موردتکریم قرار گرفت و بازارها، به یکی از ارکان اصلی شهرها تبدیل شدند و اقتصاد حلال یکی از مطالبات اصلی قشرهای مختلف جامعه، به‌ویژه بازرگانان و تجار در بازارها شد (Nejad Ebrahimi et al, 2013: 63). بازارهای ایرانی و اسلامی باریشه در سنت‌های پیشین خود و در تعامل با دیگر سرزمین‌های مفتوحهٔ دورهٔ اسلامی (ساسانی و بیزانس)، از احکام ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند که برخی از آن‌ها عبارت هستند از: الف. پذیرش تجارت برای عموم (بدون محدودیت طبقات اجتماعی، جنسیت و مذهبی)، ب. اهمیت مکان‌یابی بازار در شهر (دسترسی عادلانه برای همه شهروندان)، پ. الزام به فراگیری فقه (کسب دانش و تخصص در پرداخت و تنظیم شیوهٔ معاملات، رونق تولید و بهبود کیفیت کالا)، ت.تقویت معنویت و اخلاق‌مداری (تأکید بر ذکر خدا، نماز اول وقت، رعایت عدل و انصاف در تجارت و غیره)، ث. تجارت در بازهٔ زمانی معین (ایجاد ارتباط سالم بین بازاریان و تأمین امنیت)، ج. توسعهٔ سازوکار وقف و منع ربا و چ. امربه‌معروف و نهی از منکر (نظام مدیریتی حسبت و ساختار اصناف). این احکام در کامل‌ترین شکل خود، به شکل عملکردهای گوناگون تجاری، مذهبی، فرهنگی، خدماتی، تولیدی، اجتماعی و ارتباطی در این بازار تبلور می‌یابند (وحدت پور و دیگران،۱۴۰۲: ۳۲ و ۳۳).

از سوی دیگر، به سبب اهمیت شهر اصفهان درگذر تاریخ،

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

بررسی پیشینهٔ شهر و جایگاه بازار در تعامل با آن، موردتوجه گروهی از پژوهشگران قرارگرفته است. بر اساس این مطالعات، اصفهان به دلیل قرارگیری در فلات مرکزی ایران در محل تقاطع راه‌های عمدهٔ تجاری و همچنین، توان محیطی خود در گستره‌های کشاورزی، معادن، منابع طبیعی و انسانی، همواره یکی از شهرهای مهم ایران بوده است و در اسناد تاریخی از آن، به‌عنوان شهری بازرگانی و از بازار شهر، به‌عنوان یکی از بازارهای ثروتمند و پررونق ایرانی یادشده است (الهیاری و دیگران، ۱۳۹۳: ۴۰ و ۴۱؛ کجباف، ۱۳۹۴: ۶۲). نظام عملکردی و کالبدی بازار اصفهان در هر دورهٔ تاریخی نیز، همچون دیگر بازارهای ایرانی، به شکل مستقیم در تعامل با نظام‌های سیاسی و اجتماعی جامعه قرار داشته است. در دوره‌هایی که آرامش و امنیت در شهر برقرار بود، مانند دوران پایتختی و تمرکز سیاسی اصفهان در دوره‌های آل‌بویه و آل‌کاکویه، سلجوقی و صفوی، تجارت و به تبع آن رونق فعالیت‌های اقتصادی، موجب بهبود معیشت مردم می‌شد. در این شرایط، بازار به‌عنوان بخشی حیاتی از بافت شهری گسترش می‌یافت و با بهره‌گیری از سازمان‌های اقتصادی–فضایی و نظام‌های صنفی متنوع، مجموعه‌ای کامل از فضاهای کارکردی را در خود جای می‌داد. این مجموعه شامل عناصری همچون میدان‌ها، راسته‌های سرپوشیده و بازارهای اصلی و فرعی ویژهٔ اصناف مختلف، حجره‌ها، سراها، تیمچه‌ها، مساجد، مدارس، حمام‌ها، ضرابخانه، آب‌انبار، کارگاه‌های صنعتی و تولیدی، چهارسوق‌ها، دارالشفاءها، قهوه‌خانه‌ها و نقاره‌خانه‌ها بود که همگی در خدمت نیازهای تجاری و اجتماعی بازار و محلات پیرامونی آن قرار داشتند (شفقی، ۱۳۸۵: ۱۱۷، ۳۲۷ و ۴۰۳). در این راستا، عوامل مؤثر بر تاب‌آوری بازار اصفهان –با تأکید بر بازار صفوی قیصریه– موردتوجه گروهی از پژوهشگران قرارگرفته است. بر اساس این پژوهش‌ها، تاب‌آوری فضایی این بازار به دلیل عواملی همچون انعطاف‌پذیری، استحکام بنا و حفاظت و مرمت مستمر بوده است و تاب‌آوری اجتماعی آن نیز ریشه در تنوع کاربری، سهولت دسترسی، آسایش محیطی و رفاهی، عوامل زیباشناختی، هویت و حس تعلق به مکان دارد (شیرانی و دیگران، ۱۳۹۶: ۴۹).

به سبب آنکه تاکنون، ارزش‌های پایدار بازار تاریخی شهر اصفهان در گسترهٔ سازوکارهای مدیریتی سنتی آن درگذر زمان، کمتر موردتوجه پژوهشگران قرارگرفته است و یا به شکل یک دسته‌بندی کلی (با تأکید بر برخی از دوره‌های تاریخی) ارائه‌شده است، این نوشتار تلاش دارد تا آن را در سطوح قابل‌دسترس، از طریق بررسی اسناد تاریخی در گسترهٔ زمانی اواخر دورهٔ ساسانی تا پایان دورهٔ پهلوی اول، مورد واکاوی قرار دهد.

٤. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش، باهدف بازشناخت ارزش‌های پایدار بازار تاریخی شهر اصفهان در گسترهٔ سازوکارهای مدیریتی سنتی آن درگذر زمان، از روش پژوهش توصیفی – تاریخی[۳] بهره گرفته است. در گام نخست، بر مبنای سرشت موضوع، اطلاعات موردنیاز بر پایهٔ اسناد و مدارک توصیفی و تصویری گردآوری‌شده‌اند. این اسناد از یک‌سو، شاملِ منابع دینی (زرتشتی و اسلامی) بوده‌اند و از سوی دیگر، اسناد تاریخی توصیفی (کتاب‌ها، سفرنامه‌ها، فتوت‌نامه‌ها و وقف‌نامه‌ها) و تصویری (نقشه‌ها، نقاشی‌ها و عکس‌های تاریخی) مرتبط با شهر اصفهان را در گسترهٔ زمانی اواخر دورهٔ ساسانی تا پایان دورهٔ پهلوی، در برمی‌گیرند.

در گام دوم، کلیات و جزییات داده‌ها، پس از استخراج و مقایسهٔ اسناد با یکدیگر طبقه‌بندی‌شده‌اند. سپس بر اساس استدلال منطقی، مؤلفه‌های اصلی و فرعی مستتر در نظام مدیریت سنتی بازار اصفهان (در دو گستره پیامدهای عملکردی و نمود کالبدی) شناسایی و معرفی گردیده‌اند. روند پژوهش در پاره‌ای از موارد، با محدودیت‌هایی همچون عدم همکاری برخی از سازمان‌ها و ارگان‌ها در جهت دسترسی به اسناد و مدارک مواجه بوده است که به‌منظور برطرف سازی آن، از مطالعات میدانی به شکل مصاحبه با معمرین و بررسی تاریخ شفاهی بهره گرفته‌شده است. پژوهش حاضر اهداف کاربردی در پیش رو دارد و نتایج آن از طریق بازشناخت ارزش‌های پایدار مستتر در نظام مدیریت سنتی بازار تاریخی شهر اصفهان، در مسیر حفاظت پویا از این قسم از دارایی‌های میراثی و ارائهٔ چهارچوب‌های مدیریتی مناسب و همخوان با زمینه‌های تاریخی و فرهنگی آن، مورداستفادهٔ مدیران شهری و میراثی و دیگر ذی‌نفعان بازار قرار خواهد گرفت.

٥. سازوکارهای مدیریتی بازار تاریخی شهر اصفهان

درگذر زمان، مناسبات بازار و حکومت‌ها، حضور و فعالیت بازرگانان و بازاریان در سطوح گوناگون (محلی، شهری، منطقه‌ای، ملّی و فراملّی)، پیچیدگی کسب‌وکار و تنوع طیف فعالیت‌ها، مخاطبان و نظام اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی وابسته به آن،

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

وجود سازوکارهای مدیریتی و انواع سازمان‌دهی‌های مأخوذ از آن را در گسترهٔ بازارها ضروری می‌ساخت (قاری‌پور، ۱۳۹۶: ۲۹). بازار تاریخی شهر اصفهان نیز از این قاعده مستثنی نبوده است و سازوکارهای مدیریتی (درونی و برونی) آن، در گستره‌های شش‌گانهٔ ذیل قابل واکاوی است.

۵-۱. نظام اجتماعی و جایگاه بازار اصفهان در تعامل با ساختار شهری

پیشینهٔ شهرسازی در اصفهان و مکان‌یابی بازار در تعامل با آن، از اواخر دورهٔ ساسانی (در حدود سال ۱۷۰ پیش از میلاد) قابل‌بازشناسی است. در این دوران، رُستاق[۴] «جی» یا «گَی»، مرکز «خوره»[۵] اصفهان به شمار می‌آمد (شجاعی اصفهانی، ۱۳۹۳: ۵۸ و ۶۳). این سکونتگاه، همانند بسیاری از شهرهای ساسانی مبتنی بر نظام «شبه کاست»[۶] بوده است و به تبع آن، طبقهٔ دهقانان و صنعتگران از محدودیت فعالیت در عرصهٔ شار درونی، برخوردار بوده‌اند (جعفری زند، ۱۴۰۰؛ حبیبی، ۱۳۷۵: ۲۹ و ۳۰). بر پایهٔ اسناد تاریخی سده‌های نخستین اسلام، شهر جی از روزگار ساسانی، دارای بازاری نیکو بود (ابن رسته، ۱۳۸۰: ۱۸۰ – ۱۸۴) که در بیرون باروی شار درونی و در مقابل یکی از چهار دروازهٔ شهر، موسوم به دروازهٔ «خور»، قرار داشته است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۵؛ جعفری زند، ۱۳۸۱: ۴۸). در منابع قرن پنجم هجری نیز از این بازار، بانام «بازارگاه جورین» یا «میدان سوق» یادشده است (مافروخی اصفهانی، ۱۳۸۵: ۳۹). بازار جی، به‌واسطهٔ پلی در جنوب شهر (هستهٔ پل شهرستان کنونی) با راه تجاری و کاروانی اصفهان در دورهٔ ساسانی ارتباط می‌یافته است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۸۰) (شکل ۲). این در حالی است که در دوران اسلامی، همسو با نگرش‌های دینی و پذیرش تجارت ویژه عموم مردم (بدون محدودیت طبقات اجتماعی) و همچنین شکل‌گیری مناطق زیستی جدید، بازار اصفهان متشکل از فضاهای سرپوشیده و سرباز با عملکردهای گوناگون، در بخش درونی باروی شهر و در تعامل با میدان‌ها، مساجد جامع و دیوان‌خانه (دارالسلطنه) حکومتی در هر دوره قرار گرفت (جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۸: ۸۹؛ رجایی، ۱۳۸۸: ۵۶). این بازار در مسیر گسترش خود در تناسب با جمعیت و نیازهای عمومی آن، به‌عنوان مفصل ارتباطی محلات گوناگون شهر (با تنوع قومیتی، نژادی و مذهبی) و گاه، هسته‌های شهری (همانند دوره صفوی) عمل کرد[۷] و برخی از راسته‌های اصلی آن نیز، به‌مرور تا دروازه‌های منتهی به راه‌های تجاری و کاروانی گسترش یافت (شکل ۳).

از سوی دیگر، بازار شهر اصفهان در طول اعصار متمادی، افزون بر عملکرد اقتصادی خود، عرصه‌ای عمومی برای گردهمایی و برگزاری جشن‌ها و آیین‌های سنتی، ملی و مذهبی بوده است. در اسناد تاریخی سدهٔ چهارم هجری، از بازارگاه جورین افزون بر عملکرد اقتصادی آن، به‌عنوان عرصه‌ای برای برگزاری جشن نوروز یادشده است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۵ تا ۱۱۱). در دوران صفوی نیز، بازار شهر به‌عنوان بستری برای پذیرش فعالیت‌هایی همچون برگزاری مجالس جشن‌ها، برپایی طاق نصرت‌ها (ویژهٔ تاج‌گذاری شاهان، ورود میهمانان و سفیران بیگانه) و آیین‌های مربوط به جشن نوروز، برگزاری عزاداری‌های مذهبی و حکومتی و راهپیمایی‌ها عمل می‌کرد (شاردن، ۱۳۷۵: ۱۴۲۴ – ۱۴۲۹). همچنین در این دوران گاه بازار، عملکرد تفریحی، ویژهٔ شاهان و بانوان حرم‌سرا داشته است. در این حالت، بعد از ورود شاه و درباریان درهای بازار بسته می‌شدند و هیچ‌کس اجازهٔ ورود به آن را نداشت و تا پایان زمان بازدید و انجام مراسم، بازار تحت مراقبت شدید قرار می‌گرفت (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۰۹).

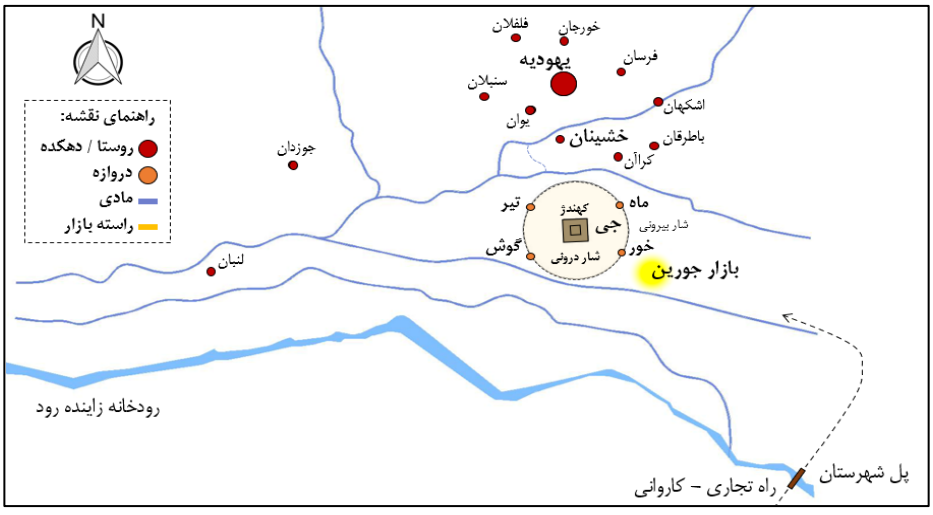

شکل ۲. نقشه ساختار شهر جی و موقعیت بازار شهر در دورهٔ ساسانی

Fig 2. Schematic map of the urban structure of Jay and the location of its bazaar during the Sasanian period.

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

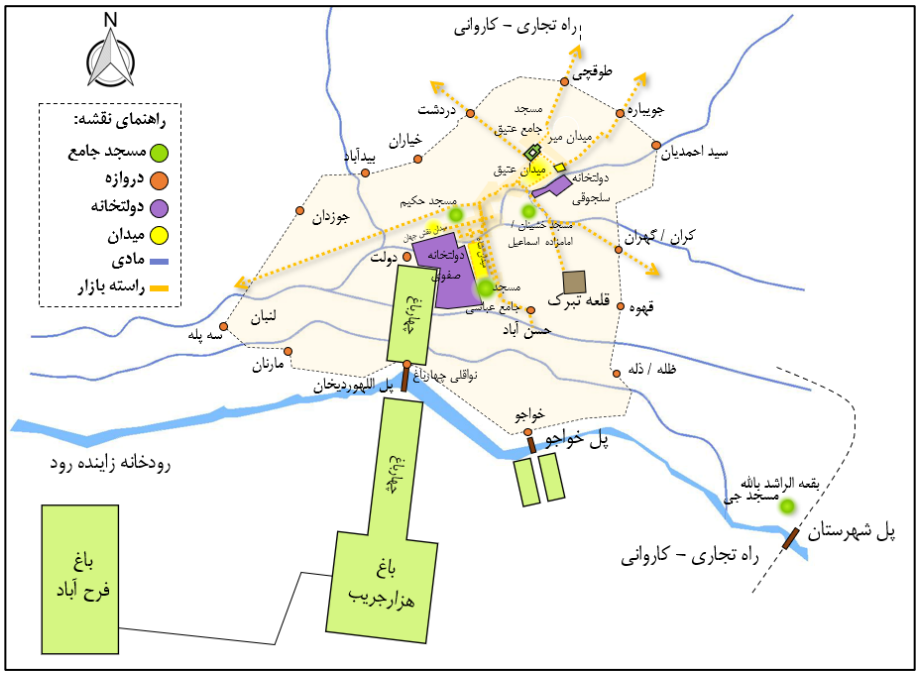

شکل ۳. نقشهٔ شهر اصفهان در دوران صفوی و جایگاه بازار در ساختار شهری

Fig 3. Schematic map of the urban structure of Isfahan during the Safavid period and the spatial integration of its bazaar.

۵-۲. نظام اصناف و محدودهٔ وظایف آنان در بازار

تشکیلات صنفی پیشه‌وران در دورهٔ ساسانی، بر پایهٔ تجمع صاحبان یک پیشه در راسته‌بازار شکل می‌گرفت و تحت نظارت مقام «وازاربد» اداره می‌شد (دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۷۲: ۳۰۷). در دوران اسلامی نظام اصناف استمرار یافت و به‌عنوان نیرومندترین نهاد مدنی، افزون بر ایفای نقش در اداره شهرها، با ایجاد خرده‌فرهنگ‌های مشترک و محلات مرتبط، در تأمین نیازهای اعضای خود مشارکت نمود. درگذر زمان، مسئولیت‌های اجتماعی اصناف (در دو گسترهٔ عام و خاص)، در زمینه‌هایی همچون مشارکت در برگزاری مراسم‌ها (دینی، حکومتی و آیینی)، احداث بناهای عام‌المنفعه در بازار، ایجاد سازمان حمایتی یکسان برای مشتریان و بازاریان، امکان تخصیص وام به تجار تازه‌وارد یا ورشکسته، برگزاری مراسم عروسی و عزاداری اعضاء صنف و غیره نمود یافته است (الشیخلی، ۱۳۶۲: ۵۶؛ قاری پور، ۱۳۹۶: ۲۹ و ۳۲).

در همین شرایط، پیشینهٔ اصناف در بازار اصفهان از قرن هشتم هجری، همزمان با دورهٔ ایلخانی قابل‌بازشناسی است. بر اساس اسناد تاریخی در این دوره، بازارهای شهری از نظام صنفی منسجمی با سلسله‌مراتب مشخص برخوردار بودند. هر دسته از پیشه‌وران اصفهان، رئیس و پیشکسوتی برای خود انتخاب می‌کردند که " کلو" نامیده می‌شد. اهل صنعت و حرف نیز به شکل مشابه، رؤسایی برای خود انتخاب می‌کردند (ابن‌بطوطه، ۱۳۴۸: ۲۱۰ و ۲۱۱). در دوران صفوی نیز، رؤسای صنوف، متناسب با هر رشته از صنعت، به دو شکل مورد گزینش قرار می‌گرفتند. گروه نخست، توسط شاه، به‌عنوان کارگزاران انتصابی (مقام‌های ملک‌التجار، داروغه، نقیب، محتسب و کلانتر) و گروه دوم، بر پایهٔ نظر اعضای داخلی اصناف و پیشه‌وران به‌عنوان کارگزاران انتخابی (مقام‌های کدخدا باشی، استاد و ریش‌سفیدان اصناف) برگزیده می‌شدند. این افراد، در تعامل با حکومت و پیشه‌وران، از مسئولیت‌های رسمی همچون تعیین قیمت اجناس، تعیین مقدار بُنیچه (مالیات)، جمع‌آوری مالیات و تشخیص صلاحیت پیشه‌وران و کنترل مهارت آنان، کنترل کیفیت تولید و توزیع کالا، نظارت بر ارتباطات درونی و برونی و رسیدگی به اختلاف‌ها و نزاع‌های اعضای درونی صنف و غیره برخوردار بودند. در روزگار صفوی مکان تجمع کارگزاران انتصابی و انتخابی در سکوهای پیرامون چهارسوق‌های اصلی بازار (همچون چهارسوق ضرابخانه قیصریه) توصیف‌شده است. همچنین، بر اساس اسناد تاریخی دورهٔ صفوی، در صورت بروز تخلف از سوی کارگزاران، مقام دیوان‌بیگی (در طی روزهای معین)، در محل کشیک‌خانهٔ کاخ عالی‌قاپو بر عملکرد آنان نظارت و قضاوت می‌کرد (الشیخلی،

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

۱۳۶۲: ۵۸، ۸۵ – ۸۸؛ کیوانی، ۱۳۹۹: ۴۰۵ – ۴۱۸ و ۴۷۷؛ شفقی، ۱۳۸۵: ۴۰۴) (شکل ۴).

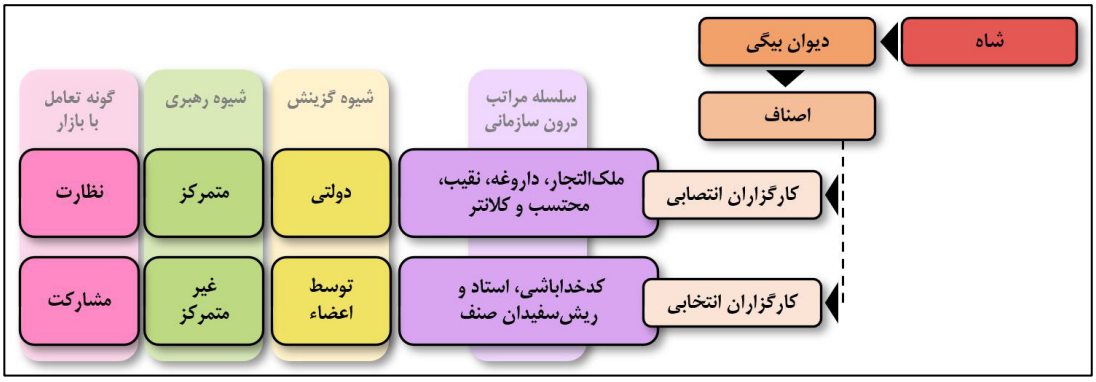

شکل ٤. ویژگی‌ها و سلسله‌مراتب اصناف بازار تاریخی شهر اصفهان در دوران صفوی (کیوانی، ۱۳۹۹).

Fig 4. Characteristics and hierarchy of guilds in the historical bazaar of Isfahan during the Safavid period (Keyvani, 2020).

در آن زمان، میان اصناف و انجمن‌های فتوتی و دینی، روابط متقابلی وجود داشت. به‌گونه‌ای که انجمن‌های سیاسی–اجتماعی از امکانات مادی پیشه‌وران و پیشه‌وران برای تبرک مناسک خود از تشریفات آیینی، انجمن‌های فتوتی و دینی بهره می‌گرفتند. این در حالی است که از دورهٔ صفوی به پیروی از سیاست‌های حکومت و تمرکز بیش‌ازحد آن بر تجارت خارجی، تجار بومی به‌مرور در تشکیل یک صنف متحد (به‌عنوان یک‌نهاد مدنی و مستقل)، ناتوان شدند و در پی وابستگی به نهادهای رسمی دولتی و مذهبی به‌مرور، ساختار قدرت آن‌ها تنزل یافت (کیوانی، ۱۳۹۹: ۲۳۰، ۳۴۲، ۳۴۷ و ۳۴۹؛ طبسی و خادم‌زاده، ۱۳۹۹: ۱۶۳).

در دوران نخست سلطنت قاجار نیز، بازار اصفهان همچنان از ساختار اصناف برخوردار بوده است و هر دسته از اصناف از میان باسابقه‌ترین و امین‌ترین افراد صنف، رئیسی داشتند که مسئول نگهداری حساب پرداختی افراد صنف و مرجع رسیدگی به شکایات و تنظیم دادخواست برای تسلیم به نمایندگان حکومت یا شاه بود (دروویل، ۱۳۴۸: ۸۹). پس از وقوع انقلاب مشروطه، ساختار اصناف دچار دگرگونی در دو مرحلهٔ زمانی شده است. در مرحلهٔ نخست، نظام سنتی اصناف اصفهان (همسو با تحولات ملی)، در مواجهه با سرعت پرشتاب تغییرات، دچار فروپاشی شد. اما پس‌ازآن برحسب نیاز، نظام صنفی به‌عنوان یکی از عناصر مهم سیاسی به رسمیت شناخته شد (الهیاری و دیگران، ۱۳۹۳: ۵۷۲). بر اساس اسناد تاریخی، در دورهٔ قاجار –به پیروی از گذشته– از نظام «حِسبَت»[۸] به‌منظور کنترل فعالیت‌های بازار بهره گرفته می‌شد. این نظام تحت مدیریت کارگزاران انتصابی حکومت همچون «محتسب» قرار داشت. در این دوره، بازار اصفهان در شب (از ساعت نه شب به بعد)، تحت قرق قرار می‌گرفت و حضور رهگذران در آن، بازداشت و تنبیه به دنبال داشت و حتی اگر کسی دزدی می‌کرد، به مرگ محکوم می‌شد. همچنین، در راستای کنترل عملکرد تجاری بازار، داروغه مسئول تعیین نرخ خاروبار و تفتیش اوزان و مقیاسات بود و کماکان تأمین امنیت و ادارهٔ امور حقوقی بازارها نیز، بر عهدهٔ مستحفظین حکومتی (داروغه‌گان و دستیاران او) قرار داشت. اما ایشان نه‌تنها نظارتی بر آن نداشته‌اند، بلکه، رفتار ستمگرانه‌ای با تجار داشته‌اند و از قدرت خود سوءاستفاده می‌نموده‌اند. به‌گونه‌ای که در این دوران، نظام نرخ‌گذاری کالاها و تعامل با گردشگران خارجی، همراه با هرج‌ومرج توصیف‌شده است (دروویل، ۱۳۴۸: ۸۹ و ۹۰).

در دورهٔ پهلوی نیز، در پی تحول در نظام‌های معیشتی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی واداری کشور و ظهور دوران نوین شهرنشینی، ملهم از الگوهای غربی و به فراخور آن، اهمیت یافتن خیابان‌ها و ظهور فضاهای تجاری نوین و پاساژها، بازار شهر محوریت اقتصادی و مرکزیت اجتماعی، آموزشی و فرهنگی خود را به‌مرور از دست داد و درگذر زمان، عملکرد و کالبد آن رو به فرسودگی نهاد. همچنین، نظام مدیریتی بازار در این دوره، با شکل‌گیری ساختارهای جدید اداری – قضایی در کشور (همانند اتاق بازرگانی، انجمن بلدیه، شهرداری و غیره) و اصلاحات اجتماعی دورهٔ پهلوی اول دچار تحولات اساسی شد که به‌تدریج زمینه‌ساز تضعیف نسبی انجمن‌ها و اتحادیه‌های صنفی در حل‌وفصل مسائل بازار (در چهارچوب قواعد سنتی صنفی) گردید و به تبع آن، نظارت بر بازار، بر عهدهٔ سازمان‌های نوین قرار گرفت (الهیاری و دیگران، ۱۳۹۳: ۵۵۷ و ۵۷۲).

برمبنای مطالعات انجام‌شده، در طول تاریخ، کارایی اصناف بازار اصفهان به دلیل برخورداری آن از نظام ساختاریافته، توانمندی تنظیم اقتصاد بازار، تعاملات بهینهٔ سیاسی، مذهبی و همبستگی و حمایت اجتماعی آن به وقوع پیوسته است. در مقابل،

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

عوامل افول اصناف بازار بر گستره‌هایی همچون وابستگی شدید به نهادهای سیاسی و مذهبی (از دست دادن خودمختاری)، فساد سازمانی، ناکارآمدی عملکرد و ظهور سازمان‌ها و شیوه‌های نوین مدیریت بازار بخش‌پذیر هستند.

۵-۳. نظام‌های مالکیت، مالیات و ســازوکار وقف در بازار

پیشینهٔ موقوفات شهر اصفهان از دوران علاءالدوله کاکویه در قرن چهارم هجری، قابل واکاوی است. در این دوران، همزمان با عمران و آبادی شهر اصفهان و احداث محلات جدید شهری، کاروانسراها، مساجد و بازارهای نوین شهر شکل گرفتند و توسعه یافتند (شفقی، ۱۳۸۵: ۴۹۲). در دورهٔ صفوی نیز، اگرچه پادشاهان[۹] و دولتمندان و تجار شاخص، مالک بسیاری از بازارها و ابنیه وابسته به آن بودند و از این راه، درآمد قابل‌توجهی به دست می‌آوردند، اما بسیاری از عایدات این فضاها، در گسترهٔ دستورات دینی و تأکید بر نظام وقف، به تأمین مخارج زندگی کارکنان یک فضای عام‌المنفعه نظیر بیمارستان، مسجد، مدارس و غیره اختصاص می‌یافت و درعین‌حال، حفاظت و نگهداری از آن بناها و بافت شهری پیرامون آن را درگذر زمان تضمین می‌نمود. همچنین، عواید حاصل از فعالیت‌های تجاری و تفریحی میدان-های مرتبط با بازار نیز (همانند میدان شاه)، به کارهای عام‌المنفعه اختصاص‌یافته بود (شاردن، ۱۳۷۹: ۶۲؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۹۴؛ ساکی و جاوری، ۱۳۹۹: ۱۱۹) (شکل ۵).

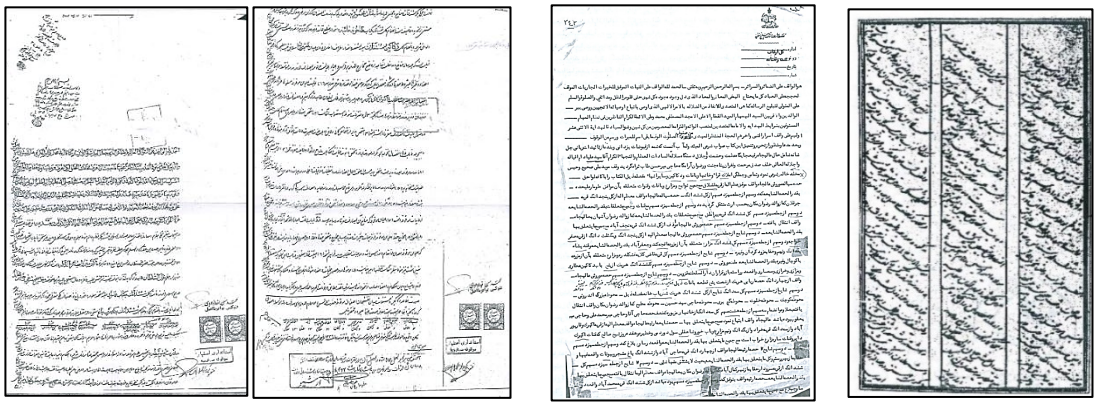

الف (a) ب (b) پ (c)

شکل ۵. بخشی از وقف نامه‌های مرتبط با میدان نقش‌جهان و ابنیه و بازارهای پیرامون آن. الف: وقف نامه شاه‌عباس اول (شامل: وقف نامه‌های بازار قیصریه، بازارهای میدان نقش‌جهان، کاروانسرا و حمام شاه)، ب: وقف نامه قیصریه در سال ۱۲۱۶ ه.ق، پ: وقف نامه صارم‌الدوله برای میدان نقش‌جهان (امین پور و دیگران، ۱۳۹۵).

Fig 5. Selected excerpts from waqf documents related to Naqsh-e Jahan Square and its surrounding bazaars and monuments. a: Waqf deed of Shah Abbas I (including the waqf deeds of Qeysarieh Bazaar, Naqsh-e Jahan bazaars, Shah caravanserai and bathhouse); b: Waqf deed of Qeysarieh Bazaar dated 1801 CE; c: Waqf deed of Sarem al-Dowleh for Naqsh-e Jahan Square (Aminpour et al., 2016).

همین شرایط، به دلیل ناکافی بودن درآمد حاصل از املاک غیر وقفی شاهی (درون‌شهری و برون‌شهری)، به‌ویژه در گسترهٔ بازارها، بنا بر حکم پادشاهان صفوی به‌منظور تأمین نیاز گسترهٔ مایحتاج حکومتی، خان‌ها یا حکام ولایات موظف بودند، هرکدام به‌نوبت، حوایج و وسایل زندگی شاه را فراهم سازند و به‌این‌ترتیب پولی از خزانه برداشت نمی‌شد (تاورنیه، ۱۳۸۲: ۶۲).

بر اساس اسناد تاریخی، ساروکار وقف در گسترهٔ بازار اصفهان همواره، به‌عنوان یکی از ابزارهای مؤثر در تأمین رفاه عمومی، توسعهٔ شهری و پایداری به ارزش‌های اجتماعی – مذهبی، نقش مهمی ایفا کرده است. بااین‌حال، در برخی از دوره-های تاریخی، چالش‌هایی همچون درآمد ناکافی غیر وقفی، وابستگی به دستورات حکومتی، کنترل بازار توسط نخبگان، چالش‌های اداری و بی‌ثباتی زمانی، کارایی این نظام را تحت تأثیر قرار داده است.

از سوی دیگر، نظام مالیاتی در گسترهٔ سرزمین ایران، از اوایل دوران اسلامی تا زمان اصلاحات خواجه رشیدالدین فضل‌الله، وزیر غازان خان در دورهٔ ایلخانی، برگرفته از سازوکارهای دورهٔ ساسانی بوده است و پس‌ازآن نیز در دورهٔ صفوی در پی سامان

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

گرفتن اوضاع کشور، امر وصول مالیات از اصناف قاعده‌مند شد (کیوانی، ۱۳۹۹: ۴۵۴). در دوران اسلامی، به پیروی از قوانین شرعی، پادشاهان از مالیات بستن به مردم از طریق عوارض گمرکی و باج و خراج منع شده بودند و این حکم درگذر زمان، موردقبول بسیاری از پادشاهان، ازجمله شاهان دوران صفوی بوده است. چراکه می‌دانستند اگر بنا بر پرداخت همه حقوق و عوارض کالاها باشد، قیمت اجناس آن‌قدر بالا می‌رود که جریان و رواج تجارت را بر هم خواهد زد (تاورنیه، ۱۳۸۲: ۶۲). در این گذار، اصناف در گسترهٔ بازارهای ایرانی و اسلامی فارغ از تفاوت در نوع پیشه و کالا، به دو گروه پیشه‌وران رسمی (ثبت‌شده و صاحب نسق) و پیشه‌وران دوره‌گرد (بی‌نام‌ونشان) بخش‌پذیر هستند. پیشه‌وران رسمی، ملزم به پرداخت حق بُنیچه، حق تأسیس حجره و همچنین، مالیات دائم به دولت و شاه بودند و مکان آن‌ها در بازار، ثابت بود. این در حالی است که پیشه‌وران دوره‌گرد، حق بُنیچه پرداخت نمی‌کردند و به تبع آن، تحت حمایت سازمان اصناف قرار نداشتند. این گروه، فاقد مکان دائمی در بازار بودند و نظام پرداخت مالیات آن‌ها گهگاه به‌عنوان وجه «اتفاقی» و یا «خرج پادشاه» مقرر می‌شد که غالباً در جهت تأمین هزینه‌هایی همچون تدارک طاق نصرت‌ها و چراغانی‌ها در رویدادهای ویژه مورداستفاده قرار می‌گرفت (فلور، ۱۳۸۸: ۱۰۱ و ۱۰۲) (شکل ۶).

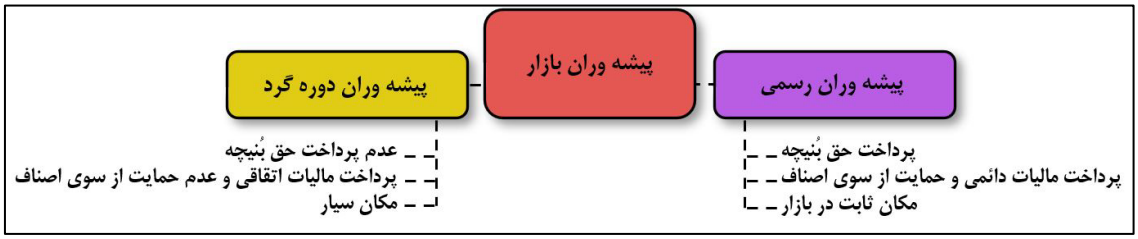

شکل ٦. ساختار و تفاوت پیشه‌وران در بازارهای تاریخی (فلور، ۱۳۸۸).

Fig 6. Structure and differentiation of artisans in historical bazaars (Floor, 2009)

ترکیب سازوکارهای وقف، مالکیت و مالیات در بازار تاریخی شهر اصفهان، نه‌تنها بر شکل‌گیری اقتصاد شهری تأثیرگذار بوده است، بلکه حفظ و توسعهٔ فضاهای وابسته به آن را نیز تضمین می‌کرده است.

٥-٤. بازار عرصهٔ تولید و تخصص

در طول تاریخ، سیمای بازار اصفهان به شکل بازاری تولیدگر و تخصصی به تصویر کشیده شده است. بر اساس اسناد تاریخی، شهر اصفهان در قرن چهارم هجری، از تجارت زعفران و همچنین پیشه‌وران ماهر در گسترهٔ تولید نساجی (پارچه‌های عتابی، وشی، ابریشمی و پنبه‌ای) برخوردار بوده است و مواد غذایی همچون میوه‌های گوناگون به ارزانی و فراوانی در دسترس مردم قرار داشته‌اند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۱۱ – ۱۰۵). در قرن پنجم هجری، اصفهان به تصرف دولت سلجوقی درآمد و در دورهٔ ملکشاه، به‌عنوان پایتخت کشور انتخاب شد. در این دوران، شهر به یکی از وسیع‌ترین و ثروتمندترین شهرهای جهان تبدیل شد که از بازارهای بسیار و تخصصی، ویژه هر صنف و فضاهای خدماتی وابسته به آن برخوردار بوده است. تعدد ذکر پرشماری از صرافان در اسناد تاریخی این دوران و همچنین، احداث اولین قیصریه و نقاره‌خانه بازار اصفهان در میدان عتیق، گواه بر توسعه و اهمیت تجارت بازار اصفهان از سطح محلی تا مقیاس شهری، منطقه‌ای و فراملی است (قبادیانی، ۱۳۵۴: ۱۴۵ و ۱۴۶). در این دوران، در مسیر رشد شهری و رونق تجاری، میدان اصلی شهر، از طریق راسته‌های اصلی بازار به دروازه‌های منتهی به راه‌های تجاری و کاروانی اصفهان پیوند می‌یابد (شفقی، ۱۳۸۵: ۲۲۶ و ۲۳۰). این در حالی است که چهرهٔ شهر اصفهان در اسناد تاریخی قرون ششم تا هشتم هجری، مشوش توصیف‌شده است (رجایی، ۱۳۸۸: ۶۳)؛ هرچند در قرن هشتم هجری، در پی اصلاحات انجام‌گرفته از سوی خواجه رشید فضل‌الله در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی و کنترل تعدد امرا و عناصر حکومتی در بازار، وضع آن رو به بهبود نهاد و شهر بار دیگر، به‌واسطهٔ رونق تولید و تجارت، در زمرهٔ مراکز مهم تجاری ایران قرار گرفت (الهیاری و دیگران، ۱۳۹۳: ۵۴۵ تا ۵۴۷).

در دورهٔ صفوی نیز، در پی گزینش اصفهان به‌عنوان پایتخت کشور، بازار شهر در دو گسترهٔ کالبدی و نظام عملکردی گسترش یافت و بازرگانان و صنعتگران ایرانی و خارجی با مشاغل گوناگون، به تولید و عرضهٔ کالا پرداختند و تنوع کالاها در آن به‌گونه‌ای بود که کلیهٔ کالاهایی را که انسان بدان نیاز داشت، به سهولت می‌توانست از بخشی از بازار که به صنف خاص آن کالا اختصاص داشت، خریداری کند[۱۰] (التاریوس، ۱۳۶۳، ۶۱۱ و ۶۱۳؛ کاتف، ۱۳۵۶: ۶۵). در این دوره، نظام تولیدی بازار اصفهان به دلایلی همچون تمرکز بیش از حدّ حکومت بر تجار جهانی و افزایش بی‌رویهٔ واردات و صادرات و به تبع آن ورشکستگی تجار بومی و تعصبات مذهبی در نظام تولید و معاملات، به‌مرور رو به افول نهاد و حتی، در برخی از سطوح، موجب انجام مداخلات سیاسی بیگانگان و چیرگی آنان بر برخی امور مملکت شد

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

(کیوانی، ۱۳۹۹: ۳۴۲). در دورهٔ افغان‌ها، ساختار کالبدی و عملکردی بازار اصفهان، دچار آسیب‌های فراوان شد و در دوران قاجار نیز در پی تحولات جهانی ناشی از انقلاب صنعتی، شیوهٔ زندگی و مصرف در کشور، همسو با همهٔ جهان، رو به تغییر نهاد و به تبع آن، نظام تولید در بازارها، نظیر بازار اصفهان دگرگون شد و به سمت کالاهای وارداتی و مصرف‌گرایی راه پیمود (رحیمی، ۱۳۹۱: ۲۷). در این دوره، اگرچه بازار اصفهان از تنوع صنایع دستی برخوردار بوده است، اما از کیفیت و اصالت برخی از تولیدات صنایع‌دستی به دلایلی همچون عدم به‌روزرسانی نظام تولید در برابر تحولات جهانی و مزد پایین صنعتگران در برابر مهارت آن‌ها کاسته شده بود (ریچاردز، ۱۳۸۹: ۵۴؛ دالمانی، ۱۳۳۵: ۹۴) (شکل ۷).

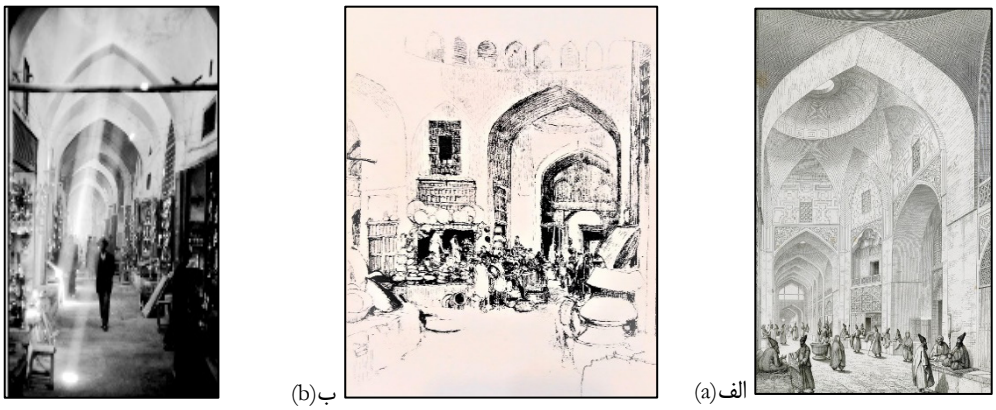

شکل ۷. برخی از راسته‌های تخصصی بازار اصفهان درگذر ادوار گوناگون. الف. بازار خیاط‌های اصفهان (قدمت: صفوی، نقاشی متعلق به دورهٔ قاجار: اثر پاسکال کوست)؛ ب. بازار مسگرها (قدمت: صفوی، نقاشی متعلق به دورهٔ پهلوی اول: اثر فردریک چارلز ریچاردز)، پ. بازار سماورسازها در دورهٔ پهلوی (negarestandoc. n.d).

Fig 7. Selected specialized bazaar sections of Isfahan across different historical periods. a. Tailors' Bazaar Section of Isfahan (origin: Safavid period; painting from the Qajar era by Pascal Coste); b. Coppersmiths' Bazaar Section (origin: Safavid period; painting from the early Pahlavi era by Frederick Charles Richards); c. Samovar Makers' Bazaar Section during the Pahlavi period (negarestandoc. n.d).

۵-۵. مکان‌یابی فعالیت‌های دائمی و موقت در بازار

در بازارهای کهن، به‌منظور نظم‌بخشی به بازار، مکان‌یابی هر صنف و ارتباط آن با عناصر شهری مبتنی بر سلسله مراتب ویژه‌ای بوده است. بر اساس اسناد تاریخی دوران سلجوقی و صفوی، بازار شهر اصفهان، از ویژگی‌هایی همچون راسته‌بندی تخصصی و عدم اجازهٔ تغییر کاربری در آن راسته برخوردار بوده است و اعضای یک صنف معین، در راسته بازاری خاص به شکل منظم در کنار یکدیگر قرار داشته‌اند و در کارگاه‌ها و حجره‌های خویش، به تولید و فروش کالا می‌پرداخته‌اند (اُلئاریوس، ۱۳۶۳: ۲۷۹؛ قبادیانی، ۱۳۵۴: ۱۴۵ و ۱۴۶). در دورهٔ صفوی نیز، تجار با مذاهب، طایفه، شهر و ملیت‌های گوناگون، غالباً از سراهای ویژه خود برخوردار بوده‌اند. بدین‌سان، مکان‌یابی، دسترسی و ارتباط با آنان توسط مردم (مسافران از آن شهر و دیار) و دیگر مراجعان (تجار، مأموران حکومتی، مردم شهر و غیره) از نظم و سهولت برخوردار بوده است. از سوی دیگر، دوری و نزدیکی اصناف، به قیصریه بازار، به‌عنوان باشکوه‌ترین بخش بازار ویژه عرضه کالاها و منسوجات گران بهاء و معیار اظهارنظر پیرامون رفاه اجتماعی و توسعهٔ دادوستد در هر ناحیه و شهر، گویای اهمیت و اعتبار یک صنف بوده است (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۹۴؛ شاردن، ۱۳۷۹: ۶۴).

بر اساس اسناد تاریخی، بازار قیصریهٔ اصفهان در دورهٔ صفوی، مکان عرضهٔ پارچه‌های پشمی، ابریشمین، زربفت و نخ نقره‌ای، گلابتون و سنگ‌های گران بهاء و انواع و اقسام اجناس خارجی شاخص بوده و حتی، ضرابخانهٔ شاهی در آن قرار داشته است (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۹۴). در بازار، تنها مشاغل واجب و مستحب اجازهٔ دایر کردن حجره‌ها را داشته‌اند (زیّنی، ۱۳۹۴: ۳۲) و مشاغل مکروه و همچنین مشاغلی که به لحاظ بهداشت و سیمای بصری در تناسب با محیط عمومی بازار قرار نداشتند یا در فضاهایی خارج از محیط بازار و یا به‌ندرت در بخش‌های فرعی‌تر آن مکان‌یابی می‌شدند (قدیری، ۱۴۰۰؛ عقیلی، ۱۳۹۳:

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

۱۴۳ و ۱۴۴). برخی مشاغل نظیر آهنگران و چلنگران نیز به دلیل تولید صداهای بلند درروند کار کارگاهی در راسته‌های جداگانه و در مجاورت یکدیگر مکان‌یابی می‌شدند (شاردن، ۱۳۷۹: ۶۳) و با بهره پذیری از تمهیداتی همچون طول بازار و طراحی سقف راسته‌ها با ارتفاع بیشتر، تلاش می‌شد تا از اثر صدا در محیط کاسته شود.

در همین شرایط، درگذر زمان، راسته‌ها و میدان‌های اصلی مرتبط با بازار اصفهان نیز، محمل پذیرش فعالیت‌های گوناگون موقت با عملکرد تجاری و تفریحی بوده است و بدین‌سان بازار شهر، با تکیه‌بر عملکرد انعطاف‌پذیر و فعالیت بلندمدت در طول یک روز، از پویایی و پایداری اقتصادی بهره‌مند می‌شد. در اسناد تاریخی قرن چهارم هجری از بازار جورین به‌عنوان محل برپایی بازار مکاره[11] و اجتماع دهقانان، کشاورزان و رعایا برای فروش محصولات و کالاهایشان یادشده است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۵ تا ۱۱۱) همچنین، میدان‌های عتیق و شاه اصفهان نیز افزون بر عملکردهای سیاسی، ورزشی و آیینی خود، عرصه‌ای برای انجام طیف گسترده‌ای از فعالیت‌های خرده‌فروشی مهم شهر (از هنگام طلوع تا غروب آفتاب) و همچنین، فعالیت‌های تفریحی (عرصه فعالیت بندبازان، حقه‌بازان، خیمه‌شب‌بازان، معرکه‌گیران و نقالان، کشتی‌گیران، شاعران و غیره) از زمان غروب آفتاب تا پایان شب بوده‌اند (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۹۵؛ شاردن، ۱۳۷۵: ۱۴۲۹؛ سانسون، ۱۳۴۶: ۶۵). بر مبنای پژوهش‌های انجام‌شده، در دورهٔ صفوی، شاه‌عباس اول، پس از احداث میدان جدید شهر (میدان شاه یا نقش‌جهان کنونی)، خود، شخصاً بر شیوهٔ استقرار و آرایش صنوف مختلف در این میدان و بازارهای آن نظارت داشت تا همچنان که همهٔ صنعتگران و فروشندگان هر صنف در داخل بازار کنار هم فعالیت داشتند در میدان نیز، فروشندگان یا صنعتگرانی که بساط پهن می‌کردند کنار هم قرار گیرند و مردم بدانند برای خرید اشیای موردنظرشان به کدام بخش میدان مراجعه کنند. همچنین، مقرر داشته بود تا در این میدان، برای سهولت امر تجارت، همه نوع کالا چه فراوان و چه کمیاب که در بازارهای اطراف میدان یافت نمی‌شد، وجود داشته باشد. در دورهٔ شاه‌عباس دوم نیز، در پی شلوغی فضای میدان شاه و سختی تردد در آن، مقرر شد تا در محدوده‌ای نزدیک آن، فضایی ویژهٔ فعالیت دست‌فروشان در نظر گرفته شود (میدان نو یا نقش‌جهان)[12] و گروهی از دست‌فروشان میدان شاه به آن انتقال یابند (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۹۳؛ شاردن، ۱۳۷۵: ۷۳، ۹۳، ۹۴؛ شاردن، ۱۳۷۹: ۶۵) (اشکال ۸ و ۹).

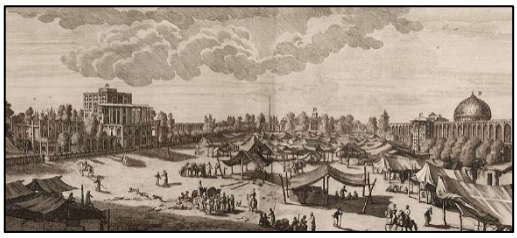

شکل ۸. طرحی از میدان شاه اصفهان و چادرهای خُرده‌فروشی آن در دورهٔ صفوی، اثر: کرنلیوس دبروین (شفقی، ۱۳۸۵).

Fig 8. Sketch of Isfahan's Naqsh-e Jahan Square and its retail tents during the Safavid period, by Cornelius de Bruijn (Shafaqi, 2006).

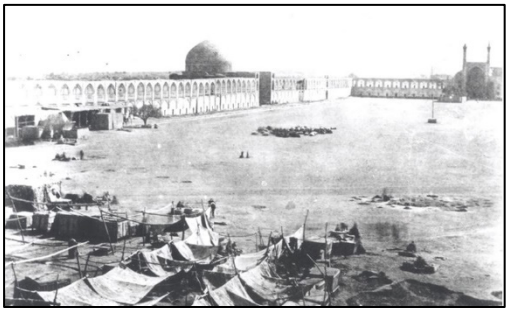

شکل۹. میدان شاه اصفهان و چادرهای خُرده‌فروشان در دورهٔ قاجار (مرکز اسناد تصویری کاخ گلستان، ۱۳۹۷).

Fig 9. Naqsh-e Jahan Square of Isfahan and the retail vendors' tents during the Qajar period (Golestan Palace Visual Documentation Center, 2018).

تمهیدات یادشده و اهمیت کسب‌وکارهای کوچک و متوسط در بستر بازار و میدان‌های وابسته به آن، یکی از راهبردهای مؤثر در مسیر کنترل اقتصاد محلی و ملی و درنتیجه، تعارض کمتر توسط توسعه گران بوده است (قاری‌پور، ۱۳۹۶: ۱۴۲). چراکه از یک‌سو سبب می‌شد، صنعتگران و کشاورزان محلی، بدون نیاز به مهاجرت به شهر و تخلیهٔ روستاها، از طریق فراهم‌سازی امکان فروش کالا و محصولات خود در مقیاس محلی (در بازه‌های زمانی متناسب)، از مزایای اقتصادی و ارزش‌های مکانی مرکز امپراطوری بزرگ صفوی بهره‌مند شوند و از سوی دیگر، با تأمین بخشی از کالای موردنیاز تیمچه‌ها و سراهای بازار، ویژه تجارت در مقیاس بزرگ‌تر (منطقه‌ای، ملی و فراملی)، به‌عنوان بخشی از چرخهٔ اقتصادی پایدار بازار به ایفای نقش‌پردازند.

٦-٥. تأمین امنیت بازار

به‌طورکلی، امنیت در گسترهٔ بازار تاریخی شهر اصفهان، در سه گسترهٔ امنیت مکانی، امنیت در شیوهٔ معاملات و حفظ نظم و ارتقاء فرهنگ‌عامه، قابل واکاوی است.

الف. امنیت مکانی: درگذشته، بازار تاریخی شهر اصفهان، از دو نقاره‌خانه، یکی در بخش غربی قیصریه میدان عتیق (واقع در

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

ضلع شمالی آن)، متعلق به دورهٔ سلجوقی و دیگری در طرفین جلوخان سردر قیصریه در تعامل با میدان نقش‌جهان برخوردار بوده است. به هنگام طلوع و غروب آفتاب (اعلام زمان کار)، وقوع یک رخداد یا خبر مهم، تحویل سال نو و یا حتی ورود کالاهایی که مردم در انتظار رسیدن آن بودند، نوازندگان جهت اطلاع‌رسانی، در آن شروع به نواختن می‌کردند. این اعلام زمان، برای نمازگزاران و همچنین امکان زمان‌سنجی برای استفاده‌کنندگان از بازار نیز دارای ارزش بوده است (شاردن، ۱۳۷۵: ۱۴۲۸؛ خطابخش، ۱۳۹۶: ۱۱۹) (شکل ۱۰).

از سوی دیگر، پس از اتمام ساعت کار و فعالیت در بازار و یا در روزهای تعطیل (روزهای جمعه و اعیاد بزرگ)، تمامی ورودی‌های بازار اصفهان (از سمت میدان‌ها، محلات و گذرهای پیرامونی) و همچنین کلیهٔ ابنیه وابسته به آن، نظیر (تیمچه‌ها و سراها) که دارای در و دربند بودند، بسته می‌شدند. شب‌ها نیز، هیچ فردی حق نداشت در حجره‌های بازار بخوابد. افزون بر آن، مأموران حکومتی «شبگردها» نیز بر امنیت بازار از داخل و خارج آن نظارت داشتند (تاورنیه، ۱۳۸۲: ۳۷۸ و ۳۷۹؛ شاردن، ۱۳۷۹: ۶۱). امنیت فضای داخلی حجره‌های بازار (در راسته‌ها، تیمچه‌ها و سراها) نیز، با استفاده از تمهیداتی همچون اختلاف سطح حجره‌ها نسبت به مسیر حرکتی (کنترل ورود به فضا، بهداشت محیط و مصونیت از سیل)[۱۳] و قرار دادن صندوق محکم و بزرگی در انتهای حجره در جهت نگهداری پول و اسناد تجارت‌خانه فراهم می‌شد (چیت‌ساز، ۱۴۰۳؛ ویلز، ۱۳۸۹) (شکل ۱۱). تمهیدات یادشده در مسیر ایجاد امنیت و ساماندهی فعالیت‌های بازار، تعیین زمان کاری مشخص، ویژهٔ فعالیت و نظام عبور و مرور آن یاری‌رسان بوده‌اند.

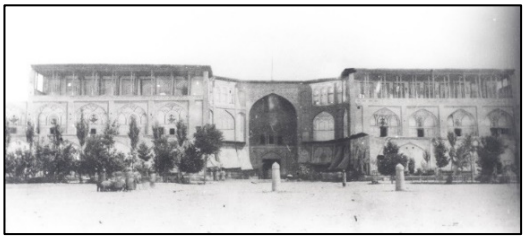

شکل ۱۰. سردر قیصریه و نقاره‌خانهٔ بازار بزرگ اصفهان، قدمت: صفوی، عکس متعلق به دورهٔ قاجار. (مرکز اسناد تصویری کاخ گلستان، ۱۳۹۷).

Fig 10. The Qeysarieh Gate and the Naqareh Khaneh of the Grand Bazaar of Isfahan, dating back to the Safavid period; photograph from the Qajar era (Golestan Palace Visual Documentation Center, 2018).

شکل ۱۱. نمونه‌ای از حجره‌ها و سکوهای پیش روی آن در بازار اصفهان، عکس از: آنه ماری شوارتسنباخ در دورهٔ پهلوی اول (مرکز اسناد تصویری کاخ گلستان، ۱۳۹۷).

Fig 11. Examples of shops and their front platforms in the Bazaar of Isfahan; photograph by Anne-Marie Schwarzenbach during the early Pahlavi period (Golestan Palace Visual Documentation Center, 2018).

ب. امنیت در معاملات تجاری: مسئلهٔ امنیت در معاملات تجاری بازارها، در دو گسترهٔ تنظیم شیوهٔ معاملات و نظارت بر انجام قوانین و کیفیت معاملات قابل واکاوی است. بر اساس مطالعات انجام‌شده، شیوهٔ بازرگانی و همچنین معاملات در گسترهٔ بازارهای ایرانی و اسلامی در امتداد سنت‌های تجاری و فرهنگی دوران پیش از اسلام شکل‌گرفته است. به‌مرورزمان، با توجه به نیازمندی‌های شیوهٔ تجارت در اسلام و ضرورت‌های جامعه تحولاتی به آن افزوده شد و ماهیتی ویژهٔ خودیافت (الشیخلی، ۱۳۶۲: ۵۶). در همین شرایط، در دوران اسلامی بارونق شهر و شهرنشینی و توسعهٔ بازارها در شهرهای بزرگ، فقهای اسلامی با تدوین و تألیف کتب مکاسب[۱۴]، در راستای تعیین نقش و وظایف پیشه‌وران و بازرگانان، به همهٔ تحولات و نوآوری‌ها در عرصهٔ بازار، رنگ و آب اسلامی زدند و به این کار تشکیلات صنفی مشروعیت بخشیده شد (کیوانی، ۱۳۹۹: ۳۸۵) در بازار دوران اسلامی، تجار و تمامی افرادی که می‌خواستند در عرصهٔ تجارت فعالیت کنند، به‌منظور آن‌که از کارهای واجب و مستحب غافل نشوند و در بخش‌های ممنوع تجارت قدم نگذارند، نخست، موظف بودند اصول فقهی مرتبط با امر تجارت اسلامی را یاد بگیرند. این اصول شامل مواردی همچون تجارت‌های مجاز، اصول مرتبط با قراردادهای بازرگانی و خیارات معامله و دیگر مسائل مرتبط می‌شد. پس از یادگیری این اصول و تأیید صلاحیت افراد از سوی کارگزاران انتخابی اصناف، مجوز ورود و فعالیت در بازار به آن‌ها اعطا می‌شد. نمود کالبدی این اصل (آموزش اصول تجارت اسلامی)، از طریق شکل‌گیری

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

حوزه‌های علمیه و مدارس پیوسته به ساختار بازارها تجلی می‌یابد. این مراکز آموزشی در دوره‌های مختلف تاریخی فعال بوده‌اند. ازجمله مدارس وابسته به بازار تاریخی اصفهان نیز، می‌توان به مدارس مریم‌بیگم، نیم‌آورد، ملاعبدالله، جده بزرگ و جده کوچک اشاره کرد (وحدت‌پور و دیگران،۱۴۰۲: ۳۲).

از سوی دیگر، بر پایهٔ اسناد تاریخی دوران صفوی، در راستای امنیت معاملات در بازار اصفهان (و دیگر شهرها)، تعیین نرخ کالاها، تفتیش اوزان و مقیاسات زیر نظر مأموران حکومتی به انجام می‌رسید و حتی برای نظارت بر معاملات با طبقهٔ دهقان نیز، از تمهیداتی همچون برپایی قپان شاهی[۱۵] ویژهٔ توزین پنبه استفاده می‌شد (شاردن، ۱۳۷۵: ۸۸ و ۸۹) همچنین، کلیهٔ معاملات در بازار (حجره‌ها، تیمچه‌ها، سراها) در دفاتر شاهی ثبت و امنیت کالاها تضمین می‌شد و اگر احیاناً سرقتی هم روی می‌داد، تیمچه‌دار یا سرادار موظف بود، خسارت تاجر را پرداخت کند (تاورنیه، ۱۳۸۲: ۶۱).

پ. حفظ نظم و ارتقاء فرهنگ‌عامه: بازارهای ایرانی و به فراخور آن بازار شهر اصفهان، از آداب رفتاری ویژه‌ای در زمینهٔ شیوهٔ تجارت، ارزش‌های اخلاقی و نظام تعامل شهروندان و بازاریان و حفظ بهداشت برخوردار بوده‌اند که به شکل شفاهی و یا در قالب فتوت‌نامه‌ها آموزش داده می‌شد. نمونه‌هایی از این اصول عبارت هستند از: رعایت ادب و عدم برخورد با دیگران در وقت راه رفتن در بازار، کنترل نگاه به‌ویژه در تعامل با زنان، آب دهان نینداختن و بانگ نزدن در محیط بازار، عدم سدّ معبر (با حضور نا به‌جا در یک مکان، قرار دادن وسایل و غیره)، عدم‌مداخله در معاملات دیگران (مگر به طریق اصلاح یا محاکمه) (کاشفی، ۱۳۹۵: ۳۶۷). این در حالی است که بازار اصفهان از اواخر دوران صفوی تا پایان دوره قاجار به پیروی از افول ساختار عملکردی و کالبدی، از تزلزل در نظام فرهنگی نیز برخوردار شده است. به‌طوری‌که بر اساس اسناد تاریخی این دوره، برخی از فعالیت‌های بازار، در محیط‌های غیربهداشتی و آسیب‌رسان به‌سلامت انسان صورت می‌پذیرفته است. همچنین، حضور و حرکت در راسته‌های بازار، به دلیل ناهمواری کف، حضور حیوانات و سواران که تا پیش‌ازاین دوران اجازهٔ ورود به بازار را نداشتند و همچنین، مزاحمت برخی افراد همانند اوباش و متکدیان دشوار بود (هاکس، ۱۳۶۸: ۵۵؛ آنه، ۱۳۷۰: ۲۵۹) و در مواقع شلوغی، ازدحام و تداخل سواران و پیاده‌ها منجر به اغتشاش حرکتی و آسیب به بساط دست‌فروشان می‌شد (دالمانی، ۱۳۳۵: ۹۴۱). در دورهٔ پهلوی، عملکرد فرهنگی بازار اصفهان، نسبت به دورهٔ قاجار تا حدودی بهبود یافت. اگرچه ازنظر کالبدی و تنوع کالاها ضعف‌هایی وجود داشت، اما توصیفات جهانگردان از فضای بازار، آن را محیطی سرزنده و جذاب نشان می‌دهد. به‌گونه‌ای که برخلاف فضاهای تجاری و کارخانه‌ای غربی، افراد می‌توانستند در آن، به نظارهٔ کسب‌وکار، صنعت، پیشه و لمس مراحل تهیه و تعمیر کالاها بپردازند و این خود، فرصتی برای نسل‌های جوان ایرانی به شمار می‌رفت تا به کسب اطلاعات و تجربه عملی در رابطه با حرفه و پیشه خویش، پیش از گزینش آن در بازار دست یابند. همچنین، ویژگی‌هایی همچون ادب و تواضع، مهمان‌نوازی، مهارت فنی، صبر و شکیبایی، هنر چانه‌زدن، زندگی اجتماعی، شوخی و فراغت، زیبایی و آزادی محیط بازار نیز، از دیگر ویژگی‌های جذاب برای گردشگران و سیاحان خارجی بوده است (ریچاردز، ۱۳۸۹: ۵۱، ۶۱ و ۶۶).

بررسی‌ها نشان می‌دهند که بازار اصفهان در طول تاریخ، عرصه‌ای برای انتقال آداب رفتاری در گسترهٔ اخلاق‌مداری (فرهنگی، دینی و تجاری)، ارتقاء بهداشت فردی و عمومی و تداوم سنت‌ها بوده و حیات اجتماعی به شکل بارزی در آن‌ها جریان داشته است. همچنین این بازار، از طریق نمایش آداب‌ورسوم، شیوهٔ معیشت بومی، مهارت‌های هنری و فنی و بهبود تعاملات اجتماعی از توان جذب گردشگر و بهبود عملکرد خود در مقیاس‌های مختلف (محلی، منطقه‌ای، ملّی و فراملی) برخوردار شده است (شکل ۱۲).

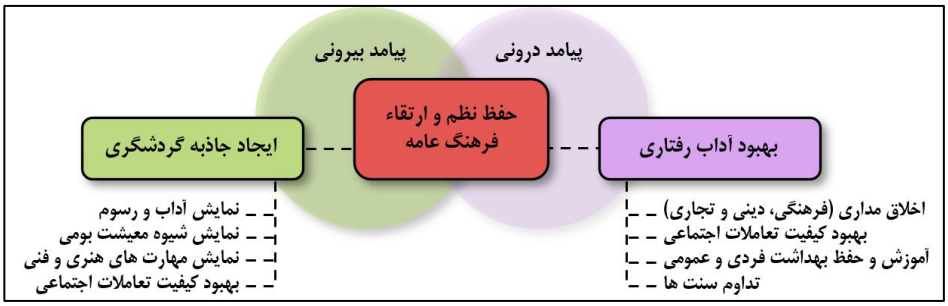

شکل ۱۲. پیامدهای حفظ نظم و ارتقاء فرهنگ‌عامه در گسترهٔ بازار تاریخی اصفهان.

Fig 12. Implications of maintaining order and promoting popular culture within the scope of the historical bazaar of Isfahan.

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

بررسی اسناد تاریخی نشان می‌دهد که درگذر زمان، بازار تاریخی شهر اصفهان، با بهره‌گیری از سازوکارهای مدیریتی ویژه‌ای توانسته است، بقاء و رقاص خود را در بطن زندگی شهری حفظ کند. نمود این سازوکارها از یک سو، به شکل تبیین، تنظیم و کنترل عملکرد بازار و مدیریت امور بیرونی و درونی بازار است (ارزش‌های ناملموس) و به فراخور آن نیز، ساختار کالبدی ویژه‌ای در گسترهٔ شهر اصفهان به منصهٔ ظهور رسیده است (ارزش‌های ملموس) (جدول ۱).

جدول ۱. ارزش‌های پایدار ناملموس بازار تاریخی شهر اصفهان در گسترهٔ نظام مدیریتی آن

Table 1. Intangible Sustainable Values of the Historical Bazaar of Isfahan within Its Managerial System

ردیف	سازوکار		پیامد عملکردی	نمود کالبدی
1	نظام اجتماعی	تنوع عملکرد	کانون فعالیت‌های اقتصادی	تعدد بازارها و مراکز تجاری (سراها، تیمچه‌ها، حجره‌ها و غیره)
			مرکزیت فعالیت‌های تفریحی، فرهنگی و اجتماعی	بازارگاه، میدان‌ها و فضاهای سرپوشیده و سرباز خدماتی (قهوه‌خانه‌ها، حمام‌ها و غیره)
			مکان‌یابی بازار	برپایی طاق نصرت‌ها، چراغانی و آذین‌بندی بازار و میدان‌های شهر
			مشروعیت فعالیت‌ها	قرارگیری در محدودهٔ داخلی باروی شهر (کانون زیستی شهر)
		تمرکز فعالیت‌ها	رونق و اعتبار	ارتباط با مساجد جامع شهر
				ارتباط با دیوان‌خانه (دارالسلطنه)
				تعامل با میدان‌های اصلی شهر
				شکل‌گیری فضاهای اصلی در راسته‌های منتهی به مساجد جامع، قیصریه و میدان‌ها
			نماد قدرت و ثروت	شاخص‌سازی برخی اندام‌ها (قیصریه و نقارخانه، چهارسوق‌ها)
				مقیاس محلی: گسترش راسته‌ها و پیوند محلات شهر
			مفصل ارتباطات فرهنگی، تجاری، مذهبی و غیره	مقیاس شهری: اتصال‌هسته‌های شهری در گذار ادوار گوناگون
				مقیاس منطقه‌ای و فراملی: ارتباط با راه تجاری و کاروانی
2	نظام مالکیت بازار	سازوکار وقف	حمایت از بازرگانان و اقشار مختلف جامعه	–
				احداث ابنیهٔ عام‌المنفعه
			سرعت بخشی به روند توسعه	تأمین هزینهٔ مرمت و نگهداری ابنیهٔ بازار
		تنظیم نظام مالیاتی	پیشه‌وران رسمی	تأمین هزینهٔ مرمت و نگهداری ابنیهٔ بازار
			پیشه‌وران دوره‌گرد	تأمین مخارج طاق نصرت‌ها و چراغانی‌ها (المان‌های شهری)
3	نظام تولید و تخصص	رونق تولید و تجارت	تنوع مشاغل و حرف	شکل‌گیری حجره‌ها و کارگاه‌های تولیدی
			کیفیت و اصالت تولیدات	
			درآمد متناسب بامهارت	
			سهولت معامله و نظارت بر آن (از مقیاس محلی تا سطح فراملی)	– وجود راسته‌ها و بازارهای تخصصی، ویژه هر صنف
				– شکل‌گیری فضاهای خدماتی
4	مکان‌یابی فعالیت‌ها	دائمی	سلسله‌مراتب فعالیت‌ها متناسب با گونهٔ تخصص	شکل‌گیری راسته‌های تخصصی
				مکان‌یابی اصناف معتبر در نزدیکی قیصریه
				مکان‌یابی مشاغل واجب و مستحب
		موقت: انعطاف‌پذیری و کنترل اقتصاد محلی و ملی	تنوع گونه و زمان فعالیت‌ها	مکان‌یابی فعالیت‌ها بر پایهٔ سیمای بصری، ایمنی و حفظ بهداشت
			حضور و مشارکت اقشار گوناگون شهری و روستایی	شکل‌گیری میدان‌ها با امکان برپایی سازه‌های موقت (چادرها، دکل‌ها و غیره)
			سهولت دسترسی	– وجود انبارها، بارانداز‌ها و غیره
				شیوهٔ استقرار و آرایش صنوف در میدان‌ها و راسته‌ها
				شکل‌گیری نقارخانه‌ها (اعلام زمان)
5	تأمین امنیت بازار	امنیت مکانی	برخورداری از زمان کاری مشخص و نظارت مأموران حکومتی	وجود در و دربند
				ایجاد اختلاف سطح حجره‌ها نسبت به راسته‌ها
				ایجاد صندوق‌خانه در انتهای حجره‌ها
			تألیف و تدریس کتب مکاسب	وجود مدارس و حوزه‌های علمیه

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

6	تشکیلات اصناف	امنیت در معاملات	آموزش عملی در رابطه با حرفه تعیین صلاحیت پیشه‌وران ثبت معاملات نظارت بر ابزار توزین	وجود حجره‌ها و کارگاه‌های تولیدی – برخورداری از مکان ویژه در دیوان‌خانه شکل‌گیری ابزارهای ویژه (همانند: قپان شاهی)
		حفظ نظم و ارتقاء فرهنگ‌عامه	تألیف فتوت‌نامه‌ها سنت‌های شفاهی	وجود مدارس و حوزه‌های علمیه فضاهای عمومی، قهوه‌خانه‌ها، حمام‌ها، تکایا و غیره
		ارتباطات بیرونی	کنترل و نظارت بر پایهٔ نظام «حَسبَت» ایجاد سازمان حمایتی مشتریان و بازاریان	برخورداری از مکان ویژه در دیوان‌خانه سکوهای چهارسوق صرافخانه‌ها، فضاهای اقامتی، دارالشفاءها و غیره
		ارتباطات درونی	انجمن‌ها و اتحادیه‌های صنفی (سلسله‌مراتب و خرده‌فرهنگ‌های مشترک)	– احداث سراها و تیمچه‌های ویژهٔ یک گروه – احداث بناهای عام‌المنفعه ویژهٔ گروه‌های فرهنگی و صنفی – شکل‌گیری محلات مرتبط با هر صنف

ارزش‌های یادشده، از توان برقراری تعامل با دستورالعمل‌های نوین مدیریت میراث جهانی و لزوم شناخت عوامل بنیادین در درک معنا و ارزش ذاتی بافت‌های تاریخی، به‌ویژه در گسترهٔ سازوکارهای مدیریت سنتی جوامع به‌عنوان بخشی ارزشمند از میراث ناملموس آن‌ها برخوردار هستند و می‌توان آن‌ها را در پنج گسترهٔ ذیل طبقه‌بندی کرد (شکل ۱۳).

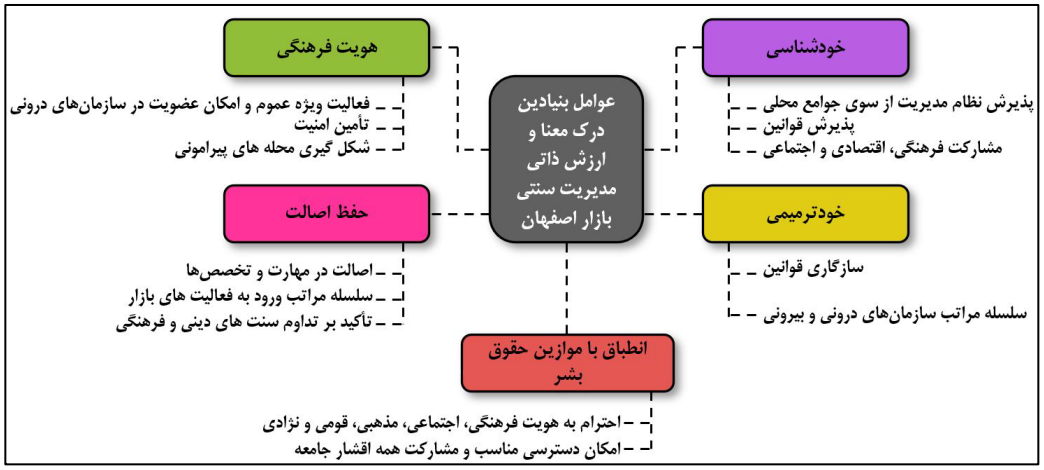

شکل ۱۳. عوامل اصلی درک معنا و ارزش ذاتی مدیریت سنتی بازار تاریخی اصفهان

Fig 13. Key Factors in Understanding the Meaning and Intrinsic Value of Traditional Management of the Historical Bazaar of Isfahan.

الف. خودشناسی بر پایهٔ به رسمیت‌شناسی سازوکارهای مدیریتی بازار توسط جوامع محلی، پذیرش قوانین و مشارکت‌پذیری فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی.

ب. خودترمیم ذاتی نظام مدیریتی بازار از طریق توان سازگاری قوانین و سلسله‌مراتب سازمان‌های درونی و بیرونی و با نیازهای جامعه در هر دوره تاریخی متکی بر راهبردهایی همچون ایجاد ساختار پویای اقتصادی، عملکرد انعطاف‌پذیر فضایی، ایجاد ساختار اصناف و خرده‌فرهنگ‌های مشترک.

پ. هویت فرهنگی، حس تعلق و احترام به اصل تنوع فرهنگی در بازار با پذیرش، حضور و فعالیت عموم مردم در عرصهٔ بازار و امکان عضویت در سازمان‌های درونی آن، تأمین امنیت مکانی، تجاری و فرهنگی و شکل‌گیری محلات مرتبط با هر صنف پیرامون بازار.

ت. حفظ اصالت در زمینهٔ مهارت و تخصص‌ها، سلسله‌مراتب ورود به فعالیت‌های بازار و همچنین، تأکید بر تداوم سنت‌های دینی و فرهنگی در گسترهٔ عملکردی.

ث. انطباق با موازین حقوق بشر از طریق احترام و حفاظت از هویت فرهنگی، اجتماعی، مذهبی، قومی و نژادی در جهت تضمین بقاء و توسعهٔ مستمر فرهنگ و بافت جامعه و همچنین، غنی‌سازی آن با ایجاد امکان دسترسی مناسب و مشارکت همهٔ اقشار جامعه.

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

عوامل یادشده، در پیوند و تعامل عمیق با یکدیگر قرار داشته‌اند و با خلق ساختاری اصیل و معنادار (متناسب با گونهٔ منابع و نیازهای بافت فرهنگی و طبیعی آن)، زمینهٔ کارآمدی سازوکارهای مدیریتی بازار شهر اصفهان را فراهم ساخته‌اند.

٦. نتیجه‌گیری

در طول تاریخ، بازار شهر تاریخی اصفهان، در پاسخ به نیازهای هر دوره و در تعامل مستقیم باارزش‌های مذهبی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و امنیتی جامعه قرار داشته است و همواره توانسته با تکیه‌بر مفاهیمی پایدار، در گستره سازوکارهای مدیریتی بیرونی و درونی، پویایی و تداوم تاریخی خود را حفظ کند.

این بازار در ابتدا تحت تأثیر نظام شهرسازی دورهٔ ساسانی شکل‌گرفته و با محدودیت‌های اجتماعی و مکانی مواجه بوده است. اما در دوران اسلامی، با پذیرش تجارت ویژه عموم مردم، به‌مرور، بازار به‌عنوان کانون تمرکز فعالیت‌های اقتصادی، تفریحی، فرهنگی و اجتماعی شهر، در بخش اصلی مرکز زیستی شهر اصفهان مکان‌یابی شده و در مسیر گسترش خود، به‌عنوان مفصل ارتباطی در سه گسترهٔ محلات، هسته‌های شهری و راه–های تجاری و کاروانی ایفای نقش کرده است. مشروعیت و توسعهٔ بازار در این دوران، از طریق ارتباط با مراکز دینی (مساجد جامع، مدارس و حوزه‌های علمیه) و مشارکت دولتمردان و تجار سرشناس در ساخت مراکز عمومی و عام‌المنفعه تقویت‌شده است.

در دوره‌های تاریخی مختلف مانند آل‌بویه، سلجوقی و صفوی، بازار اصفهان همواره با مراکز دولتی شهر (دیوان‌خانه) در تعامل قرار داشته و از اعتبار، امنیت، رونق و تراکم جمعیتی پیرامون این مراکز بهره برده است. در این راستا، قیصریه به‌عنوان نماد رفاه اقتصادی و اجتماعی در دوره‌های سلجوقی و صفوی و به همراه دیگر عناصر نمادین شهری مانند نقارخانه‌ها، به ارتباط بازار با میدان شهر یاری رسانده‌اند. همچنین، بازار به‌منظور کنترل درآمدهای ناشی از سرمایه، حمایت از بازرگانان و سایر اقشار جامعه، تسریع توسعه و تأمین هزینه‌های نگهداری و مرمت فضاهای کالبدی خود، از سازوکارهای مدیریتی متنوعی همانند سازوکار وقف بهره گرفته است. این سازوکارها شامل مدیریت درآمدهای حاصل از نظام مالکیت بازار، مالیات‌های اصناف رسمی و غیررسمی (حق بنیچه) و درآمدهای اتفاقی بوده است.

بررسی سازوکارهای مدیریتی سازمان درونی بازار اصفهان نشان می‌دهد که رونق تولید و تجارت در این بازار تاریخی مبتنی بر راهبردهای هوشمندانه‌ای همچون تنوع مشاغل، کیفیت و اصالت تولید، کنترل درآمدها بر اساس مهارت و تخصص تولیدکنندگان بوده است. این نظام مدیریتی با ایجاد راسته‌ها و بازارهای تخصصی ویژه هر صنف و فضاهای خدماتی وابسته به آن، سهولت معامله و نظارت بر عملکرد بازار (از مقیاس محلی تا سطح فراملی) را فراهم می‌کرد. افزون بر آن، بازار اصفهان، در راستای مکان‌یابی فعالیت‌های دائمی و موقت، از سازوکار مدیریتی جامعی همچون کنترل فعالیت مشاغل واجب و مستحب، اهمیت آرایش و استقرار اصناف بنا بر نوع کالا، سهولت دسترسی، الزامات بهداشتی و کنترل سیمای بصری بازار در تناسب با محیط بهره می‌پذیرفت. از سوی دیگر، بازار اصفهان با بهره‌گیری از عملکرد انعطاف‌پذیر میادین شهری، امکان فعالیت بلندمدت در دو حوزهٔ تجاری و تفریحی را فراهم می‌ساخت و از این طریق، با حمایت از کسب‌وکارهای کوچک و متوسط و ایجاد فرصت مشارکت برای اقشار مختلف در منافع اقتصادی و ارزش‌های مکانی شهر، ضمن کاهش تعارض منافع بازار توسط توسعه گران و جلوگیری از مهاجرت بی‌رویه به شهر، پویایی و پایداری اقتصادی و فرهنگی خود را در سطح محلی و ملّی تضمین می‌کرد.

در همین شرایط، راهبردهای مدیریتی بازار اصفهان در تأمین امنیت، بر سه گسترهٔ امنیت مکانی، امنیت معاملات و حفظ نظم و ارتقای فرهنگ‌عامه متمرکز بوده‌اند. همچنین، وجود تشکیلات اصناف در ادوار مختلف، نقش مهمی در اداره و نظارت بر نیازهای عملکردی بازار و حمایت از بازاریان و مشتریان داشته‌اند. این تشکل‌ها با ایجاد خُرده‌فرهنگ‌های مشترک (ارتباطات درونی) و تعامل با نهادهای حکومتی و مذهبی (ارتباطات بیرونی)، تداوم تاریخی بازار را حفظ کرده‌اند.

پژوهش حاضر با بررسی اسناد تاریخی، ارزش‌های پایدار بازار شهر اصفهان را در گسترهٔ سازوکارهای مدیریتی آن مورد واکاوی قرار داده و بخشی از مؤلفه‌های اصلی و فرعی مدیریتی آن را در مسیر حفظ تداوم تاریخی و حیات عملکردی بازار درگذر زمان آشکار کرده است. این ارزش‌ها از قابلیت تعامل با دستورالعمل‌های نوین مدیریت میراث جهانی برخوردار هستند و بر شناخت عوامل بنیادینِ درک معنا و ارزش ذاتی آن‌ها، در پنج گسترهٔ خودشناسی، خود ترمیم‌نمایی، هویت فرهنگی، حفظ اصالت و انطباق با موازین حقوق بشر تأکیددارند. فرآیند حاضر می‌تواند، درروند توسعهٔ پایدار این بازار در زمان کنونی و نیازهای

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

مدیریتی آن مبتنی بر اصالت‌ها و هویت ذاتی بازار مثمر ثمر قرار گیرد.

سپاسگزاری: مقالهٔ پیش رو برگرفته از رسالهٔ دکتری نویسنده اول، با عنوان «تبیین چهارچوب حفاظت پویا از بازار تاریخی شهر اصفهان با تکیه بر ارزش‌های پایدار بازارهای ایرانی (نمونه پژوهشی: مجموعه بازارهای قیصریه و چیت‌سازها)» است که به راهنمایی نویسندگان دوم و سوم در گروه مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت تهران، در دست انجام است.

مشارکت نویسندگان: در نگارش این پژوهش، مفهوم‌سازی، تحقیق و بررسی، روش‌شناسی، نوشتن پیش‌نویس اصلی و ویرایش مقاله توسط نویسندهٔ اول به انجام رسیده است و نویسندگان دوم و سوم، در بررسی و ویرایش مقاله مشارکت نموده‌اند.

تامین مالی: این مقاله فاقد هرگونه حمایت مالی است و تمامی هزینه‌های آن، به‌صورت مستقل، توسط نویسندهٔ اول تأمین‌شده است.

تضاد منافع: این مقاله فاقد هرگونه تضاد منافع است.

دسترسی به داده‌ها و مواد: تمام داده‌های تولید و یا تحلیل‌شده در طول این پژوهش، در این مقاله گنجانده شده است.

پی‌نوشت

۱. سه آتشکدهٔ بزرگ طبقات اجتماعی دورهٔ ساسانی عبارت هستند از: آتش موبدان، (آذرفرنبغ)، آتش ارتشیان (آذر گشنسپ) و آتش کشاورزان، (آذربرزین مهر) (سلطان‌زاده، ۱۳۶۲: ۹۵ و ۹۶).

۲. بر مبنای اندیشهٔ برخی از پژوهشگران، این تقسیم‌بندی ریشه در تفکرات دورهٔ ماد داشت و سپس وارد جامعهٔ اوستایی و نظام شبه کاست ساسانی شده است (الهیاری و دیگران، ۱۳۹۳: ۵۶۱).

۳. پژوهش تفسیری – تاریخی، از کاربرد یک روش علمی پژوهش برای موضوعات تاریخی سخن می‌گوید و کاربرد آن زمانی است که حادثه یا تجربه‌ای درگذشته، مورد پرسش قرار گیرد (طبسی و خادم‌زاده، ۱۳۹۹: ۱۵۸).

۴. این واژه معرب «روستاک» (rōtastāk / rōstāk)، به معنی دِه، روستا، بخش و ناحیه در زبان پهلوی است (MacKenzie, 1971).

۵. اصطلاح «خُوره» یا معرب آن «کوره» از واحدهای جغرافیایی به معنای بخشی از یک ایالت یا استان است با واژهٔ شهرستان امروزی برابری دارد (شرافت و زرشناس، ۱۳۹۵: ۶۰).

۶. شهرهای ساسانی با برخورداری از دولت متمرکز و حکومتی مذهبی، از ساختار طبقات اجتماعی چهارگانه‌ای تشکیل می‌یافتند که عبارت هستند از: الف. موبدان و مغان، ب. جنگاوران و سپاهیان، پ. دبیران و پزشکان، ت.دهقانان و صنعتگران (حبیبی، ۱۳۷۵: ۲۹ و ۳۰).

۷. در برخی از دوره‌های تاریخی همچون دوران شاه‌طهماسب و شاه سلیمان صفوی، بسته به سیاست‌های حکومتی و مذهبی دولت، گاه اقلیت‌های دینی از محدودیت فعالیت در بازار اصفهان و حتی زندگی در محله‌های اجدادی خود برخوردار بوده‌اند و نظام ارتباطی مشخصی در تعامل با شهروندان مسلمان داشتند. به‌عنوان‌مثال، در سفرنامه‌ای مربوط به دوره شاه سلیمان آمده است: مکان فروش پوست به مسلمانان و مسیحیان مجزا بوده است. چراکه، مسلمانان بر این باور هستند که پوست یکی از چیزهایی است که اگر غیرمسلمانی به آن دست بزند، ناپاک می‌شود (شاردن، ۱۳۷۵: ۱۴۳۰).

۸. «حَسبَت» در اصطلاح اداری اسلامی، به معنای رسیدگی به کار بازار، خیابان، نظام خریدوفروش و جلوگیری از کلاه‌برداری‌ها و تعلیمات کسبه و دیگر کارهای نظیر آن است که درگذشته، توسط فردی به نام «محتسب»، به انجام می‌رسید (ابن اخوه، ۱۳۹۵: ۳۲).

۹. نظام مالکیت شاهان بر بازار، از طریق احداث بازار و ابنیهٔ وابسته به آن و گاه در برخی موارد، بر اساس مصادره آن بوده است (دلاواله، ۱۳۸۴: ۹۶؛ شاردن، ۱۳۷۹: ۶۱).

۱۰. بخشی از راسته‌های تخصصی بازار اصفهان در دوره صفوی عبارت بودند از بازار کفش‌فروشان و ارسی‌دوزان، بازار عطاران، قنادان و داروفروشان، بازار آشپزها، بازار نقره‌دوزان، چپق‌سازان، تیرکمان فروشان، لندنی یا ماهوت فروشان، جوراب و کیف فروشان، بازار شمشیرسازان و ساغری فروشان، بازار آهنگران، بازار چلنگران و رنگرزان، بازار انار فروشان و غیره (شاردن، ۱۳۷۵: ۸۸ – ۹۱).

۱۱. درگذشته، بهترین زمان فروش کالا هنگامی بود که مردم برای نیایش گرد هم می‌آمدند. بازارهایی که بدین گونه بر پا می‌شدند، بازار مکاره نام داشتند (رفیعی سرلشکری، ۱۳۸۲: ۹۱).

۱۲. این میدان که به میدان نقش‌جهان شهرت داشته است، در نزدیک بازار رنگرزان و در مجاورت کاروانسرای حلال قرار داشته است. در دورهٔ پهلوی، نام نقش‌جهان برای میدان شاه به‌کاررفته شد.

۱۳. افزون بر موارد یادشده در برخی منابع، ایجاد سکو و اختلاف سطح در حجره‌ها به دلیل حکم اسلام منوط بر لزوم تجارت چشم در چشم در گسترهٔ بازارها بوده است. بر اساس این حکم، درگذشته سطح تراز حجره‌ها بالاتر از گذر (راسته‌های اصلی و فرعی) بود و پیشه‌وران در جلوی حجره‌هایشان بر روی سکویی که نزدیک به یک متر از کف گذر ارتفاع داشت، می‌نشستند (تراز شدن با ارتفاع قد عابرین) و با نشان دادن کالاها به مشتری به دادوستد آن می‌پرداختند (قدیری، ۱۴۰۰؛ وحدت‌پور و دیگران،۱۴۰۲: ۲۹).

۱۴. نمونه‌هایی از این تألیفات عبارت هستند از قابوس‌نامه، کیمیای سعادت، مکاسب و المتاجر، فتوت‌نامه‌ها و غیره.

۱۵. این قپان به امر شاه‌عباس اول، در کاروانسرای حلاجان بازار اصفهان قرار گرفت (شاردن، ۱۳۷۵: ۷۳-۷۶).

References

Afzal Al-Molk, Gholam Hossein. (2000). Isfahan Travelogue. Edited by Nasser Afsharfar. First edition. Tehran: Parliament Library, Museum, and Documentation Center. [In Persian].

Aghili, Ahmad. (2015). Classification of guilds and examination of their structure in the Safavid era. Historical Quarterly of Post-Islamic Iran, 5(8), 131-157. Retrieved from https://journals.tabrizu.ac.ir/article_3176.html. [In Persian].

Al Sheikhly, Sabah Ebrahim Saeed. (1983). Guilds in the Abbasid era (Al-Asnaf wa al-Mihan fi 'Asr al-'Abbasi, nash'at-ha wa tatawwur-ha). Trans: Hadi Alamzadeh. Tehran: Academic Publishing Center. [In Persian].

Aminpour, Ahmad; Jabal-Ameli, Abdullah; Khatabakhsh, Fariba. (2016). A historical review of the ownership of Naqsh-e Jahan Square in Isfahan (from the Safavid era to the Islamic Revolution based on Waqf

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

Foundation. [In Persian].

Figueroa, Garcia. (1984). Travelogue of Don Garcia de Silva Figueroa, Spanish Ambassador to Shah Abbas I's court. Translated by Gholamreza Samiee. First edition. Tehran: Now. [In Persian].

Floor, Willem. (2009). Guilds. Translated by Yazdan Farkhi. Nameh-e Anjoman Journal, Issues 35 and 36, 91-112. [In Persian].

Ghadiri, Bahram. (2021). Invisible infrastructures in Iranian bazaars. Organized by Natanz Azad University. [In Persian].

Gharipour, Mohammad. (2017). The Bazaar in Islamic Cities: Design, Culture, and History. Translated by Khezran Esmailzadeh. First edition. Isfahan: Naqsh Mana. [In Persian].

Golestan Palace Visual Documentation Center. (2018). World Heritage Collection of Golestan Palace. Tehran: Album House 199, Document No. 39.

Habibi, Mohsen. (1996). From Shar to City (A Historical Analysis of the Concept of City and its Physical Image). First edition. Tehran: Tehran University. [In Persian].

Hawkes, Merit. (1990). Iran: Myth and Reality - Memoirs of a Journey to Iran. Translators: Mohammad Hossein Nazari Nejad, Mohammad Taqi Akbari, Ahmad Namayi. First edition. Mashhad: Cultural Affairs of Astan Quds Razavi. [In Persian].

Heritage, U. I. C. (2016). Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. UNESCO 2022 edition. https://ich.unesco.org/en/convention.

Heritage, U. I. C. (2022). Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. UNESCO 2022 edition. https://ich.unesco.org/en/convention.

Honarfar, Lotfollah. (1971). The Treasury of Historical Monuments of Isfahan. Second edition. Isfahan: Sagafi. [In Persian].

Ibn Akhwa (Qurayshi), Muhammad ibn Ahmad. (2016). Municipal rituals in the 7th century Hijri. Translated by Jafar Shoar. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian].

Ibn Battuta, Muhammad ibn Abdullah. (1969). The travelogue of Ibn Battuta. Translated by Mohammad Ali Mohedd. First edition. Tehran: Agah. [In Persian].

Ibn Hawqal, Muhammad. (1987). Iran in Al-Masalik wa Al-Mamalik. Translated by Jafar Shoar. First edition. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].

Ibn Rustah, Ahmad ibn ʿUmar. (2001). Al-Aʿlaq al-Nafisah (H. Qarachanlu, Trans.; 2nd ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian].

Isfahan Municipality Planning, Research, and Information Technology Office. (2018). Isfahan Atlas. Isfahan:

documents). Fine Arts Journal - Architecture and Urban Planning, 21(4), 87-98. Doi: 10.22059/jfaup.2017.61659 . [In Persian].

Ane, Claude. (1991). The red flowers of Isfahan (Claude Ane's Travelogue). Translated by Fazlollah Jelveh. First edition. Tehran: Ravaayat. [In Persian].

Ayashm M; Molaei. A. (2024). Redefinition the future of shopping centers from the perspective of Iranian-Islamic city identity, using structural analysis and scenario planning; case study: Tabriz City. Foresight of Future Cities Quarterly*, 5(1), 163–177. http://jvfc.ir/article-1-301-fa.html .[In Persian].

Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim. (1978). Politics and economics in the Safavid era. Second edition. Tehran: Nowbahar. [In Persian].

Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim. (2001). The seven-headed dragon: (Silk Road). First edition. Tehran: Namak. [In Persian].

Chardin, J. (2000). Travels of Chardin (Isfahan section). Translated by Hossein Orizi. 1st ed. Tehran: Golha Publishing .[In Persian].

Chardin, Jean. (1996). Chardin's Travelogue. Translated by Eghbal Yaghmaei. First edition. Tehran: Toos. [In Persian].

Chitsaz, Esmaeil. (2024). Personal interview. [In Persian].

Dalmani, Henri Rene. (1956). From Khorasan to Bakhtiari. Translated by Mohammad Ali Farhooshi. First edition. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].

Daryaee, Touraj. (2010). Bazaars, merchants, and trade in late antique Iran. Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, 30(3), 401-409. https://doi.org/10.1215/1089201X-2010-023

Della Valle, Pietro. (2005). Della Valle's Travelogue (The section on Iran). Translated by Shoauddin Shafa. Fourth edition. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian].

Drouville, Gaspard. (1969). Drouville's Travelogue. Translated by Mohammad Mohyi. Second edition. Tehran: Gutenberg. [In Persian].

Elahiyari, Fereydoun; Mahmoudabadi, Asghar; Tahmasbi, Sasan; Rajaei, Abdolmahdi; Bakhtiari, Somayeh; Abedinpour, Vahid; Sadeghani, Majid; Raisi, Fatemeh; Samai Dashtgerdi, Masoumeh; and E'lamizavareh, Zahra. (2014). The History of Crafts, Industries, and Trade in Isfahan Province from Ancient Times to the Islamic Revolution. First edition. Isfahan: Martyr Hossein Fahmideh Publishing. [In Persian].

Encyclopedia of the Islamic World. (1993). Compiled by Gholam Ali Haddad Adel. Letter 'B,' third pamphlet (Bazaar - Bāj). Tehran: Islamic Encyclopedia

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

Iran. Geographical Space Planning Journal, 12(4), 19-37. DOI: 10.30488/gps.2022.283576.3397. [In Persian].

MONTENEGRO, O. (2016). Joint cross-border approach to sustainable management of the UNESCO World Heritage Sites on the Adriatic.

Moqaddasi, Abu Abdullah Ahmad. (1982). Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim. Translated by Ali Naqi Monzavi. First edition. Tehran: Authors and Translators Association of Iran. [In Persian].

Negarestan – Digital Archive of Visual Documents on the History of Iranian Cities and Architecture. (n.d.). Negarestan. http://www.negarestandoc.ir/

Nejad Ebrahimi, A. and Ayashm, M. (2022). The place of branding in the developments of historical Iranian-Islamic cities Case study: Tabriz Dar-ol-saltaneh during Qajar period. Journal of Geography and Planning, 25(78), 43-58. doi: 10.22034/gp.2021.44398.2774. [In Persian].

Nejad Ebrahimi, Ahad; Pour Rahimian, Farzad and Sahraei Loron, Mehrdad. (2013). Impacts of urban passages on formation of Iranian bazaars: case study of the historic bazaar of Tabriz. International Journal of Architectural Research (Archnet IJAR), 7(2), 61-75.

Olearius, Adam. (1984). Olearius Travelogue. Translated by Ahmad Behpoor. First edition. Tehran: Ebtikar Cultural and Publishing Organization. [In Persian].

Qabadiani, Nasir Khusraw. (1975). Nasir Khusraw's Travelogue. Translated by Nader Vazinpour. Second edition. Tehran: Sepehr. [In Persian].

Rafi'i Sarshaki, Bijan; Rafi' Zadeh, Neda; and Ali Mohammad Ranjbar Kermani. (2016). Iranian Architectural Culture. Third edition. Tehran: Building and Housing Research Center. [In Persian].

Rahimi, Elnaz. (2012). Design of commercial spaces (principles and basics of architecture). Second edition. Tehran: Century Art Architecture. [In Persian].

Rajaei, Abdolmahdi. (2009). Isfahan city through the lens of Muslim geographers from the 3rd to the 8th century. Documentary Treasury, 19(49), 66-55. [In Persian].

Richards, Fred. (2010). Fred Richards' Travelogue. Translated by Mahindokht Saba. Third edition. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian].

Saki, Fereshteh and Mohsen Javari. (2020). The role of endowment in shaping the urban fabric and preservation and survival of historical monuments, a case study of Aliqli Agha Collection in Isfahan. Scientific Quarterly Journal of Parse Archaeological Studies. 13 (4). 119-136. [In Persian].

Sansun, Raphael. (1967). Sansun's Travelogue: The state of the Safavid Iran under Shah Suleiman. Translated by Taghi Tafazoli. Tehran: Avicenna. [In Persian].

Isfahan Municipality. [In Persian].

Isfahan Municipality Urban Development and Architecture Office. (2011). Urban Development and Building Regulations of the Detailed Plan of Isfahan City. Isfahan: Isfahan Municipality. [In Persian].

Jafari Zand, Alireza. (2002). Pre-Islamic Isfahan. First edition. Tehran: Aan. [In Persian].

Jafari Zand, Alireza. (2021). Understanding the Bazaar of Isfahan in the Buyid and Safavid periods. Isfahan: Pars Vista Training Workshop. [In Persian].

Jahad Daneshgahi Fine Arts Campus of Tehran University. (2009). The Iranian Bazaar: A Documentation Experience. First edition. Tehran: Jahad Daneshgahi. [In Persian].

Kajbaf, Ali Akbar. (2015). Isfahan during the Seljuq Period. Second edition. Isfahan: Cultural and Recreational Organization of Isfahan Municipality. [In Persian].

Kämpfer, Engelbert. (1984). Engelbert Kämpfer's Travelogue. Translated by Kikaus Jahandari. Third edition. Tehran: Kharazmi. [In Persian].

Kashfi Sabzevari, Hossein. (2016). Futuwwatnama-e-Sultani. First edition. Tehran: Hava. [In Persian].

Katof, Fedot Afanas Yevic. (1977). Travelogue of Fedot Afanasievich Kotov. Translated by Mohammad Sadegh Homayounfard. First edition. Tehran: National Library of Iran. [In Persian].

Keyvani, Mehdi. (2020). Trade and guilds in the Safavid era. First edition. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].

Khatabakhsh, Fariba. (2017). Development of an integrated management plan for the World Heritage Site of Naqsh-e Jahan Square with a conservation approach. Doctoral dissertation. Isfahan: Art University of Isfahan. [In Persian].

Lenzerini, Federico. (2011). Intangible cultural heritage: The living culture of peoples. European Journal of International Law, 22(1), 101-120. https://doi.org/10.1093/ejil/chr006

Loti, Pierre. (1993). Towards Isfahan. Translated by Badruddin Ketabi. First edition. Tehran: Eghbal [In Persian].

MacKenzie, D. N., A Concise Pahlavi Dictionary, London, 1971.

Mafroukhi Isfahani. (2006). The Beauties of Isfahan. Translated by Hossein bin Mohammad Avri. First edition. Isfahan: Cultural and Recreational Organization of Isfahan Municipality. [In Persian].

Memarian, Gholamhossein. (2016). Iranian Architecture. First edition. Tehran: Gholamhossein Memarian. [In Persian].

Mirtaqiyan Rudsari, Seyyed Mohammad; Khorasani, Mohammad Amin; and Khalaj, Bahareh. (2023). Analysis of the spatial distribution of intangible cultural heritage to protect and develop heritage in

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

Shafaghi, Cyrus. (2006). The Grand Bazaar of Isfahan. First edition. Isfahan: Cultural and Recreational Organization of Isfahan Municipality, Center for Isfahan Studies and Nations' House. [In Persian].

Sharafat, Alireza; and Zarshenas, Zohreh. (2016). Cultural and social consequences of the Arab conquest of Isfahan. Cultural Research Journal, 7(2), 41-67. [In Persian].

Shirani, Zahra; Partooi, Parvin; and Behzadfar, Mostafa. (2017). Spatial resilience of traditional bazaars (Case study: Qaysariyah Bazaar of Isfahan). Bagh-e Nazar, 14(52), 49-58. [In Persian].

Shojaei Esfahani, Ali. (2014). Locating the cities of Jay and Yahudiya in the Rostaq of Jay, Isfahan, and the shifting of the power center until the Seljuq rise. Iranian Studies Research, 4(1), 76-57. DOI: 10.22059/jis.2014.52668. [In Persian].

Soltanzadeh, Hossein. (1983). The process of urban and religious center formation in Iran. First edition. Tehran: Agah. [In Persian].

Tabasi, Seyed Mousa Al-Reza; and Khademzadeh, Mohammad Hassan. (2020). Recognizing the components of bazaars in Iranian-Islamic cities. Andisheh Memari, 4(7), 155-171. DOI: 10.30479/at.2020.11954.1366. [In Persian].

Tafazoli, Ahmad. (1975). Minuye Kherad. First edition. Tehran: Iran Culture Foundation. [In Persian].

Tavernier, Jean-Baptiste. (2003). Tavernier's Travelogue. Translated by Hamid Erbab Shirani. Tehran: Niloofar. [In Persian].

Thomas, L., & Middleton, J. 2003. Guidelines for management planning of protected areas (Vol. 10). Gland, Switzerland: Iucn.

UNESCO, WHC.23/01. (2023). Operational guidelines for the implementation of the World Heritage Convention. UNESCO | World Heritage Centre. 4 September 2023.

Vahdatpour, S., Mehdizadeh Saradj, F., & Mohammad Moradi, A. (2023). Analyzing the Functional and Physical Systems of the Islamic Historic Bazaars based on the Religious Concepts and Rules. Culture of Islamic Architecture and Urbanism Journal, 8(1), 121-137. URL: http://ciauj-tabriziau.ir/article-1-469-fa.html. [In Persian].

Van Dijk, M. P. (2006). Managing cities in developing countries, the theory and practice of urban management. Edward Elgar Publishing; Illustrated edition (October 24, 2006).

Wills. (2010). Iran a Century Ago (Dr. Wills' Travelogue). Translated by Gholamhossein Qaragozlu. Second edition. Tehran: Eghbal. [In Persian].

Zeyani, Sadigh. (2015). Textbook of bazaar rules: Eastern rules in business and commerce. Qom: Zeyani Publications. [In Persian].

ابن اخوه (قرشی)، محمد بن احمد. (۱۳۹۵). آیین شهرداری در قرن هفتم هجری. مترجم: جعفر شعار. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

ابن‌بطوطه، محمد بن عبدالله. (۱۳۴۸). سفرنامه ابن بطوطه. مترجم: محمدعلی موحد. چاپ: اول. تهران: آگاه.

ابن حوقل، محمد. (۱۳۶۶). ایران در صوره الارض (المسالک و الممالک). مترجم: جعفر شعار. چاپ: اول. تهران: امیرکبیر.

ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۳۸۰). الاعلاق النفیسه . مترجم: حسین قره‌چانلو. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.

افضل‌الملک، غلامحسین. (۱۳۷۹). سفرنامه اصفهان. به کوشش: ناصر افشارفر. چاپ: اول. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

اُلئاریوس، آدام. (۱۳۶۳). سفرنامه الئاریوس. مترجم: احمد بهپور. چاپ: اول. تهران: سازمان فرهنگی و انتشاراتی ابتکار.

امین پور، احمد؛ جبل عاملی، عبدالله؛ خطابخش، فریبا. (۱۳۹۵). بررسی تاریخی نحوهٔ مالکیت مجموعه میدان نقش‌جهان اصفهان (از صفویه تا انقلاب اسلامی و بر مبنای اسناد وقفی) . نشریه هنرهای زیبا – معماری و شهرسازی ۲۱ (۴): ۸۷–۹۸. Doi: 10.22059/jfaup.2017.61659

آنه، کلود. (۱۳۷۰). گل‌های سرخ اصفهان (سفرنامه کلود آنه). مترجم: فضل اله جلوه. چاپ: اول. تهران: روایت.

آیشم معصومه؛ مولایی، اصغر. (۱۴۰۳). بازشناسی آیندهٔ مراکز خرید از منظر هویت شهر ایرانی–اسلامی با رویکرد تحلیل ساختاری و سناریو نگاری (مطالعه موردی: شهر تبریز). فصلنامه چشم‌انداز شهرهای آینده. دوره پنجم، شماره اول، (۱۷): ۱۶۳ – ۱۷۷. http://jvfc.ir/article-1-301-fa.html

باستانی پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۵۷). سیاست و اقتصاد در عصر صفوی. چاپ: دوم. تهران: نوبهار.

باستانی پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۸۰). اژدهای هفت سر: (راه ابریشم). چاپ: اول. تهران: نامک.

تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۸۲). سفرنامه تاورنیه. مترجم: حمید ارباب–شیرانی. تهران: نیلوفر.

تفضلی، احمد. (۱۳۵۴). مینوی خرد. چاپ اول. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

جعفری زند، علیرضا. (۱۳۸۱). اصفهان پیش از اسلام. چاپ اول. تهران: آن.

جعفری زند، علیرضا. (۱۴۰۰). شناخت بازار اصفهان در دوران آل‌بویه

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

و صفوی. اصفهان: کارگاه آموزشی شرکت پارس ویستا.
جهاد دانشگاهی پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران. (۱۳۸۸) . بازار ایرانی: تجربه‌ای در مستندسازی بازارهای ایران. چاپ اول. تهران: جهاد دانشگاهی.
چیت‌ساز، اسماعیل. (۱۴۰۳). مصاحبه شخصی.
حبیبی، محسن. (۱۳۷۵). از شار تا شهر (تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تأثر). چاپ: اول. تهران: دانشگاه تهران.
خطابخش، فریبا. (۱۳۹۶). تدوین برنامه مدیریت یکپارچه در محوطه میراث جهانی میدان نقش‌جهان با رویکرد حفاظتی. پایان‌نامه دکتری. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت، گروه مرمت اشیاء تاریخی و فرهنگی.
دالمانی، هانری رنه. (۱۳۳۵). از خراسان تا بختیاری. مترجم: محمدعلی فره‌وشی. چاپ: اول. تهران: امیرکبیر.
دانشنامه جهان اسلام. (۱۳۷۲). گردآورنده: حداد عادل. حرف «ب»، جزوه سوم (بازار – باژ). تهران: دایره المعارف اسلامی.
دروویل، گاسپار. (۱۳۴۸). سفرنامه دروویل. مترجم: محمد محیی. چاپ: دوم. تهران: گوتنبرگ.
دلاواله، پیترو. (۱۳۸۴). سفرنامه دلاواله (قسمت مربوط به ایران). مترجم: شعاع‌الدین شفاء. چاپ: چهارم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
رجایی، عبد المهدی. (۱۳۸۸). شهر اصفهان از نگاه جغرافی‌نویسان مسلمان قرن سوم تا هشتم. گنجینه اسناد. ۱۹ (۴۹): ۶۶-۵۵.
رحیمی، الناز. (۱۳۹۱). طراحی فضاهای تجاری (اصول و مبانی معماری). چاپ: دوم. تهران: هنر معماری قرن.
رفیعی سرشکی، بیژن؛ رفیع زاده، ندا و علی‌محمد رنجبر کرمانی. (۱۳۹۵). فرهنگ مهرازی (معماری) ایران. چاپ: سوم. تهران: مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.
ریچاردز، فرد. (۱۳۸۹). سفرنامه فرد ریچاردز. مترجم: مهین‌دخت صبا. چاپ: سوم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
زیّنی، صادق. (۱۳۹۴). درسنامه احکام بازار: احکام شرقی در کسب‌وکار و تجارت. چاپ: هفدهم. قم: انتشارات زیّنی.
ساکی، فرشته؛ و جاوری، محسن. (۱۳۹۹). نقش وقف در فرم‌دهی بافت شهری و حفظ و بقای آثار تاریخی، مطالعه موردی مجموعه علیقلی آقا در اصفهان. فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه. ۱۳ (۴): ۱۱۹-۱۳۶.
سانسون، رافائله. (۱۳۴۶). سفرنامه سانسون : وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی. مترجم: تقی تفضلی. تهران: ابن سینا.
سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۶۲). روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران. چاپ لول. تهران: آگاه.
شاردن، ژان. (۱۳۷۵). سفرنامه شاردن. مترجم: اقبال یغمایی. چاپ: اول. تهران: توس.
شاردن، ژان. (۱۳۷۹). سفرنامه شاردن (قسمت اصفهان). مترجم: حسین عریضی. چاپ: اول. تهران: نشر گل‌ها.
شجاعی اصفهانی, علی. (۱۳۹۳). مکان‌یابی شهرهای جی و یهودیه در رستاق جی اصفهان و جابجایی مرکز قدرت تا برآمدن سلجوقیان .پژوهش‌های ایران‌شناس. ۴ (۱):۷۶-۵۷. Doi: 10.22059/jis.2014.52668
شرافت، علیرضا و زرشناس، زهره. (۱۳۹۵) پیامدهای فرهنگی و اجتماعی فتح اصفهان به دست اعراب. نشریه جامعه پژوهشی فرهنگی. ۷ (۲): ۴۱-۶۷.
شفقی، سیروس. (۱۳۸۵). بازار بزرگ اصفهان. چاپ اول. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری، مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل.
الشیخلی، صباح ابراهیم سعید. (۱۳۶۲). اصناف در عصر عباسی. مترجم: هادی عالمزاده. چاپ: اول. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
شیرانی، زهرا ؛ پرتویی، پروین و بهزاد فر، مصطفی.(۱۳۹۶). تاب‌آوری فضایی بازارهای سنتی (موردپژوهش: بازار قیصریه اصفهان). باغ نظر. سال چهاردهم. شماره (۵۲): ۴۹-۵۸.
طبسی، سید موسی‌الرضا، و خادم‌زاده، محمدحسن. (۱۳۹۹). بازشناخت مؤلفه‌های بازار در شهر ایرانی–اسلامی. اندیشه معماری، ۴ (۷): ۱۵۵-۱۷۱. doi: 10.30479/at.2020.11954.1366
عقیلی، احمد. (۱۳۹۳). طبقه‌بندی اصناف و بررسی ساختار آن‌ها در عصر صفویه .فصلنامه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام. ۵(۸): ۱۵۷-۱۳۱. https://journals.tabrizu.ac.ir/article_3176.html
فلور، ویلم. (۱۳۸۸). اصناف. ترجمه، یزدان فرخی. نشریه نامه انجمن. شماره‌های ۳۵ و ۳۶: ۹۱-۱۱۲.
فیگوئروا، گارسیا. (۱۳۶۳). سفرنامه دن گارسیا د سیلوا فیگوئروا سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول. مترجم: غلامرضا سمیعی. چاپ: اول. تهران: نو.
قاری‌پور، محمد. (۱۳۹۶). بازار در شهر اسلامی؛ طراحی، فرهنگ و تاریخ. مترجم: خیزران اسماعیل‌زاده. چاپ: اول. اصفهان. نقش مانا.
قبادیانی، ناصرخسرو. (۱۳۵۴). سفرنامه ناصرخسرو. مترجم: نادر وزین پور. چاپ: دوم. تهران: سپهر.
قدیری. بهرام (۱۴۰۰). زیرساخت‌های نامحسوس در بازارهای ایران. برگزارکننده: دانشگاه آزاد نطنز.
کاتف، فدت‌آفاناس‌یویچ. (۱۳۵۶). سفرنامه فدت‌آفاناس‌یویچ کاتف.

[DOI: 10.61186/ciauj.10.1.602]
Downloaded from ciauj-tabriziau.ir at 7:11 +0330 on Monday November 23rd 2026

مترجم: محمدصادق همایونفرد. چاپ: اول. تهران: کتابخانه ملی ایران.

کاشفی سبزواری، حسین. (۱۳۹۵). فتوت نامه سلطانی. چاپ: اول. تهران: حوا.

کج باف، علی‌اکبر. (۱۳۹۴). اصفهان در دوره سلجوقیان. چاپ: دوم. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.

کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳). سفرنامه انگلبرت کمپفر. مترجم: کیکاووس جهان داری. (ویرایش۳). تهران: خوارزمی.

کیوانی، مهدی. (۱۳۹۹). بازرگانی و اصناف پیشه‌ور در عهد صفوی. چاپ: اول. تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.

لوتی، پیر. (۱۳۷۲). به‌سوی اصفهان. مترجم: بدرالدین کتابی. چاپ: اول. تهران: اقبال.

مافروخی اصفهانی. (۱۳۸۵). محاسن اصفهان. مترجم: حسین بن محمد آوری. چاپ: اول. اصفهان، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.

مرکز اسناد تصویری کاخ گلستان. (۱۳۹۷). مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان. تهران: آلبوم خانه ۱۹۹. سند شماره ۳۹.

معاونت برنامه‌ریزی، پژوهش و فناوری اطلاعات شهرداری اصفهان.(۱۳۹۷). اطلس اصفهان. اصفهان: شهرداری اصفهان.

معاونت شهرسازی و معماری شهرداری اصفهان. (۱۳۹۰). ضوابط و مقررات شهرسازی و ساختمانی طرح نفصیلی شهر اصفهان. اصفهان: شهرداری اصفهان.

معماریان. غلامحسین. (۱۳۹۵). معماری ایرانی. چاپ: اول. تهران: غلامحسین معماریان.

مقدسی؛ ابوعبدالله احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم. مترجم: علی‌نقی منزوی. چاپ: اول. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

میرتقیان رودسری، سید محمد؛ خراسانی، محمدامین و خلج، بهاره. (۱۴۰۱). تحلیل توزیع فضایی میراث فرهنگی ناملموس در راستای حفاظت و توسعه میراث در ایران. مجله آمایش جغرافیایی فضا. ۱۲(۴): ۱۹-۳۷. Doi: 10.30488/gps.2022.283576.3397

نژاد ابراهیمی, احد و آیشم, معصومه. (۱۴۰۰). جایگاه برندسازی در تحولات شهرهای تاریخی ایرانی اسلامی؛ نمونه موردی : دارالسلطنه تبریز در دوره قاجاریه .جغرافیا و برنامه‌ریزی ۲۵ (۷۸): ۵۸-۴۳. Doi: 10.22034/gp.2021.44398.2774

وحدت‌پور، شعله؛ مهدی زاده سراج، فاطمه؛ محمد مرادی اصغر. (۱۴۰۲). واکاوی نظام‌های عملکردی و کالبدی بازارهای تاریخی اسلامی بر مبنای احکام و مفاهیم دینی .فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی. ۸ (۱):۲۰ – ۳۷. URL: http://ciauj-tabriziau.ir/article-1-469-fa.html

ویلز. (۱۳۸۹). ایران در یک قرن پیش (سفرنامه دکتر ویلز). مترجم: غلامحسین قراگوزلو. چاپ: دوم. تهران: اقبال.

هاکس، مریت. (۱۳۶۸). ایران: افسانه و واقعیت خاطرات سفر به ایران. مترجمان: محمدحسین نظری نژاد، محمدتقی اکبری، احمد نمایی. چاپ: اول. مشهد. معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.

هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. چاپ دوم. اصفهان: ثقفی.

الهیاری، فریدون؛ محمودآبادی، اصغر؛ طهماسبی، ساسان؛ رجایی، عبد المهدی؛ بختیاری، سمیه؛ عابدین پور، وحید؛ صادقانی، مجید؛ رئیسی، فاطمه؛ سمایی دستجردی، معصومه و اعلامی زواره، زهرا. (۱۳۹۳). تاریخ حرف، صنایع و تجارت استان اصفهان از دوره باستان تا انقلاب اسلامی. چاپ: اول. اصفهان: شهید حسین فهمیده